

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 30, Temmuz 2024 / Volume 11, Issue 30, July 2024

Makale Türü/Article Types: İnceleme Makalesi/Review Article

Geliş/Received: 08.03.2024

Kabul/Accepted: 01.06.2024

DOI: 10.17822/omad.1449102

Atıf/Citation: Çakmak, Biray ve Sadık Sarısamam.

“Modernleşme Döneminde Osmanlı Taşrasında Müftü Olmak:

Milas Kazası Müftüleri (1814-1922)”. *Osmanlı Mirası*

Araştırmaları Dergisi 11/30 (2024): 499-521.

Biray ÇAKMAK

(Doç. Dr.), Uşak Üniversitesi / Türkiye, biray.cakmak@usak.edu.tr, 0000-0001-9753-4313

Sadık SARISAMAN

(Prof. Dr.), Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye, ssadik@aku.edu.tr, 0000-0001-7317-195X

Modernleşme Döneminde Osmanlı Taşrasında Müftü Olmak: Milas Kazası Müftüleri (1814-1922)

Being Mufti in the Ottoman Provinces During the Modernization Period: Muftis of Milas District (1814-1922)

Öz: Çalışmada 1814-1922 yılları arasında Milas kazasında görev yapan müftüler kronolojik süreklilik ve değişim temelinde ele alınmış, görev süreleri ve değişme sebepleri üzerinde durulmuştur. Arşiv kaynaklarının verdiği imkânlarla bağlı olarak Milas'ta müftülük yapan Mehmet Rüşdü Efendi (30 Mart 1891-28 Temmuz 1911) ile Mehmet Sadık Efendi (5 Kasım 1911-1 Kasım 1922) ayrıntılı ele alınmıştır. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi ve Osmanlı Arşivindeki defterler ve belgelerle vilayet ve devlet salnamelerine göre tahsilleri, kariyerleri ve mahallî işlevleri ortaya konulmuştur. Her ikisinin uzun yıllar görev yaptıkları, ilaveten çeşitli komisyon ve meclislerde başkan ve üye olarak görev aldıkları, geçici vekillikler ve dinî görevlerde buldukları, önemli işlevleri yerine getirerek nüfuzlarını devam ettirdikleri tespit edilmiştir. II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) müftülerin uygunsuz hareket ve icraat ile vefat gibi sebeplerle sık sık değiştirildikleri için kısa süreli görev yaptıkları, Abdülmecit döneminde (1839-1861) daha uzun süre görevde kaldıkları, değiştirilmelerinde vefatlarının ağırlıklı etkili olduğu, Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamit (1876-1909) dönemlerinde seleflerine göre çok daha uzun süre görev yaptıkları, değiştirilmelerinde yine vefatların ağırlıklı etkili olduğu, 1910 yılına kadar ilmiye tahsisatından müftülük maaşı almadıkları görülmüştür. Kaza müftülerini ele alan çalışmaların yeterli sayıda olmamasını da dikkate alan araştırma, ağırlıklı olarak İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi ve Osmanlı Arşivi belgeleri üzerine bina edilmiştir. İlaveten ilgili diğer kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hafız Mehmet Sadık Efendi, Mehmet Rüşdü Efendi, Milas, Müftü, Şeyhülislam

Abstract: In the study, the muftis who served in the Milas district between 1814 and 1922 were discussed on the basis of chronological continuity and change, and their terms of office and the reasons for change were emphasized. Depending on the possibilities provided by archival sources, Mehmet Rüşdü Efendi (30 March 1891-28 July 1911) and Mehmet Sadık Efendi (5 November 1911-1 November 1922), who served as muftis in Milas, were discussed in detail. Their education, careers and local functions are revealed according to the provincial and state yearbooks with the books and documents in the Istanbul Mufti's Office Meshihat Archive and the Ottoman Archive. It has been determined that both of them served for many years, additionally served as presidents and members of various commissions and assemblies, held religious positions, and maintained their influence by fulfilling important functions. During the Mahmud II period (1808-1839), muftis served for short periods of time because they were frequently replaced due to improper actions and practices, and deaths, and during the Abdülmecit Period (1839-1861), they remained in office for longer periods of time, and their deaths had a major impact on their replacement. It has been observed that during the reigns of Abdülaziz (1861-1876) and Abdülhamit II (1876-1909), they served for much longer periods than their predecessors, their changes were largely influenced by deaths, and they did not receive a mufti salary from the ilmiye allocation until 1910. Taking into account the lack of sufficient number of studies on district muftis, the research is mainly based on the documents of the Istanbul Mufti's Office Meshihat Archive and the Ottoman Archive. Additionally, other relevant sources were also used.

Key Words: Hafız Mehmet Sadık Efendi, Mehmet Rüşdü Efendi, Milas, Mufti, Şeyhülislam

Extended Abstract

Although members of the imperial service increased their importance in the Ottoman Empire in the 19th century, members of the ilmiye class continued to exist and fulfill their traditional functions. As in Istanbul, the members of the ilmiye class were kadıs, teachers (müderris), and muftıs in the provinces. In the districts, kadıs continued to hear cases in the Sharia courts, depending on their traditional functions. They took part in the management processes by taking part as natural members of the district councils that started to be established in 1840 within the scope of administrative reforms. They presided over the deavi assemblies that started to be established in 1867 (the lower courts since 1879). Teachers continued to educate students by engaging in education in madrasas, which largely preserved their traditional structures. Muftıs who exercised the authority of ifta also continued their existence in the provinces. Just like kadıs, they took part as natural members in the district councils established in 1840 and performed important duties as a part of the imperial administration.

Many general studies were conducted on the Ottoman Empire during the modernization period, selecting the members of the ilmiye class and their organizational structures as the subject of study. In this way, a significant contribution was made to the scientific knowledge unit regarding the ilmiye class and its organization. However, there have not been enough micro studies examining the members of the ilmiye class at the district, sanjak, and province levels. In this study, where this issue was taken into consideration, Milas district was selected as a sample, and the muftıs who served between 1814 and 1922 were discussed in chronological continuity within the framework of their assignments, terms of office, and reasons for dismissal. Depending on the possibilities provided by archival sources, Mehmet Rüşdü Efendi, who served as mufti between March 30, 1891 and July 28, 1911, and Mehmet Sadık Efendi, who served as mufti between November 5, 1911 and November 1, 1922, were examined in detail within the framework of their education, assignments, terms of office, and dismissals. In the study, mainly the books and ulama registry files in the Istanbul Muftı's Office Meshihat Archive were used. Documents related to the subject in the Ottoman Archives and provincial and state yearbooks (salnames) were not neglected. As a result of the research, it was determined that the muftıs who served in the district were frequently replaced due to their inappropriate actions and actions and their deaths, and therefore served for shorter periods than their successors during the period of Mahmud II (1808-1839); they remained in office for longer periods than their predecessors, their deaths had a major impact on their changes, and not many complaints were made about them during the periods of Sultan Abdülmecid (1839-1861) and Sultan Abdülaziz (1861-1876); and they remained in office for longer periods and were generally appointed among local professors during the periods of Abdulhamid II (1876-1909) and the Second Constitutional Monarchy (1908-1918). It was determined regarding Mehmet Rüşdü Efendi, who was discussed in detail, that he received his diploma from Istanbul madrasas; he worked as a mufti and a teacher simultaneously; gave diplomas to twelve of his students; he served as a natural member of the district administrative council, chairman of the district education commission, and chairman of the district census commission; acted as the regent of the district twice but for short times; again acted as mayor for a short time; served as deputy foundation officer of the district; played an active role in conveying the problems of the people to the central administration; was dismissed due to crucial allegations that later turned out to be unfounded; had no copyrighted work; and did not receive a mufti salary from the ilmiye allocation until January 14, 1910. Mehmet Sadık Efendi, who was appointed mufti after Mehmet Rüşdü Efendi, continued his duty until the end of the Ottoman Empire, continued his education in madrasas after graduating from secondary school; studied at Hekim Çelebi Madrasa in Istanbul; received his diploma from Ali Rıza Efendi of Muğla, one of the Fatih's lecturers; started teaching at Milas Cami-i Kebir Madrasa in 1902; was elected mufti by the people like his predecessors; received a mufti salary of 400 kuruş from the ilmiye allocation as of the date of his appointment; had a salary increase of 200 kuruş on August 17, 1914; worked as a mufti and a teacher simultaneously; worked as a

preacher at Milas Grand Mosque without pay since 1904; served as a member of the district education commission and as a member of the examination commission in the year-end examinations of secondary and primary schools; and was the owner of a copyrighted work. It was observed that both of them increased the number of their functions during the modernization process. There is no doubt that similar studies to be conducted on a micro scale will contribute to the knowledge of district muftis and provide the opportunity for comparison.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde seyfiye ve kalemiye yanında ilmiye mensubu ulema, devlet ve toplum hayatında önemli roller oynadı. Medreselerden yetişen ulemayı; kadılar, müftüler ve müderrisler temsil etti. Kadılar, haklı ile haksızı ayırt ederek adli-kazai yetkiyi kullandı. Müftüler, fetva vermek suretiyle fihhi meselelerin dinî-hukuki açıdan hükümlerini açıklamaya, dolayısıyla adaletin tecellisine katkıda bulundular. Müderrisler 'ulûm-ı 'âliyye ve 'âliyye tedrisiyle meşgul oldular. Daha doğrusu kadılarla müftülerin ve kendilerinden sonra tedris faaliyetlerini üstlenecek müderrislerin yetişme süreçlerinde yer aldılar.¹

Osmanlı Devleti'nde ilmiye teşkilatının başında "şeyhülislam" unvanını taşıyan bir âlim bulunurdu. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlığın ne zaman ihdas edildiği ve bu göreve ilk kimin getirildiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte ilk Şeyhülislamın, 1425 yılında Bursa müftüsü tayin edilen Molla Şemseddin Fenârî olduğu kabul edilmektedir.² Şeyhülislamların 16. yüzyılın ilk yarısında görevleri artmış, ulemanın başı olarak idari müessese hüviyeti de kazanan Meşihatı temsil etmişlerdir.³

İstanbul'da ifta yetkisini şeyhülislam kullanırken eyalet / vilayet, liva / sancak ve kaza merkezlerinde kenar / taşra müftüleri görev yapmıştır. Mahkemelerde karar verme merciiindeki kadılar / naip, ihtiyaç duyduklarında müftülerden fetva istemişler, müftüler fetvalarıyla adaletin tecellisine katkıda bulunmuşlardır. Talep edildiği takdirde ahaliye ahvâl-i şahsiye ve gündelik hayata dair de fetva vermişlerdir.⁴ Fetvalarını ahalinin mensubu olduğu mezhebin esaslarına göre vermişler, gerektiğinde farklı mezhep mensupları için aynı idari birime birden fazla mezhep müftüsü atanmıştır.

19. yüzyılda mülkiye / kalemiye önemini arttırmakla birlikte ulema geleneksel işlevlerini büyük ölçüde korumuştur. Kadılar, işlevleri azalan şeriye mahkemelerinde dava görmeye devam etmekle birlikte yeni kurulan deavi meclislerine / bidayet mahkemelerine başkanlık etmiştir.⁵ Zira mali sebeplerin de etkisiyle nizamiye mahkemelerinde istihdam edilecek hakimleri yetiştirecek eğitim kurumları oldukça geç tarihte açılmıştır. Hakimleri yetiştirmek amacıyla Kavanin ve Nizamât Dershanesi 1870, Mekteb-i Hukuk-ı Sultani 1874, Mekteb-i Hukuk-ı Şahane 1880 yılında tedrisata başlayabilmiştir.⁶ Müderrisler geleneksel yapısını koruyan medreselerde *tedrîs-i 'ulûma* devam etmiştir. Müftüler ifta işlevlerini sürdürmüştür. İlaveten müderrislik, vaizlik, mütevellilik yapmışlar; naip, evkaf memuru gibi adli veya mülki görevlilere vekâlet etmişler, çeşitli komisyon ve meclislerde aza ve başkan olarak görev almışlardır. Genelde mahallî müderrisler arasından ahalinin tercihi, mahallî idarecilerin tasdiki, şeyhülislamın *işaret-i 'aliyyesi*⁷ üzerine atanmışlardır.

¹ Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmîyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 6-7.

² İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 245.

³ İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmîyye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 18-19.

⁴ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmîyyesi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 64.

⁵ Jun Akiba, "Sharîa Judges in the Ottoman Nizâmîye Courts, (1864-1908)", *Osmanlı Araştırmaları* LI (2018): 210-211.

⁶ Nuran Koyuncu, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XVI/3 (2012): 168-181.

⁷ İşaret-i 'aliyye için bk. Mehmet İpşirli, "İşâret-i 'Aliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23 (2001): 424.

Modernleşme dönemi ilmiye sınıfı ile teşkilatını farklı yönlerden ele alan çeşitli çalışmalar yapıldı. Söz gelimi Esra Yakut⁸ ve İlhami Yurdakul⁹ Şeyhülislamlığın kurumsal yapısına yoğunlaşırken Jun Akiba,¹⁰ Fatmagül Demirel¹¹ ve Avi Rubin¹² değişim ve dönüşüm temelinde merkez ve taşra adliye teşkilatı ve temsilcilerine odaklandılar. Halil İbrahim Erbay,¹³ Arzu Güldöşüren¹⁴ ve Zeynep Altuntaş¹⁵ yayınlanmamış doktora tezlerinde çeşitli açılardan inceleme konusu yaptıkları müderrislerin modernleşme sürecindeki işlevlerine ilgi gösterdi. Ahmet Cihan¹⁶ da modernleşme sürecinde ulemanın değişen konumunu sosyolojik açıdan inceledi. Uriel Heyd,¹⁷ David Kushner¹⁸ ve Abdülhamit Kırmızı¹⁹ konuya daha ziyade teorik çerçevede yaklaşarak ulemanın işlevlerinde yaşanan değişimi ortaya koydular. Alanın otorite isimlerinden Mehmet İpşirli²⁰ ilmiye sınıfı mensupları ve ilmiye teşkilatını klasik dönem ağırlıklı ele almakla birlikte modernleşme dönemini ihmal etmedi. Belirtilen önemli çalışmalar bilimsel bilgi birikiminin oluşmasına ciddi katkıda bulunmakla birlikte yeni araştırma konularının tebarüz etmesine vesile oldu. Bununla birlikte kazalarda görev yapan müftüleri ele alan yeterli nitelik ve nicelikte mikro tarih çalışmaları yapılmadı. Farklı kazalarda görev yapan müftülerin atanma süreçleri, görev süreleri ve azil gerekçeleriyle ilgili yapılacak çalışmaların mevcut bilgi birikimine katkı yapacağı, yeni araştırma konularının keşfine vesile olacağı aşikardır.²¹ Belirtilen hususların dikkate alındığı çalışmada Milas kazası örneklem seçilmiş, 1814-1922 yılları arasında görev yapan müftüler tayinleri, görev süreleri ve azil gerekçeleri

⁸ Esra Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005); Esra Yakut, "Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2003): 33-54.

⁹ İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).

¹⁰ Jun Akiba, "From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, I, eds. Colin Imber and Keiko Kiyotaki (London/New York: I. B. Tauris, 2005), 43-60; Jun Akiba, "Muallimhane-i Nüvvab'dan Mekteb-i Kuzat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 13-29; Jun Akiba, "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta'limnâme-i Hükkâm", *Osmanlı Araştırmaları XXIX* (2007): 9-40; Jun Akiba, "A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late Ottoman Empire", *Turcica* 35 (2003): 125-163; Akiba, "Shari'a Judges in the Ottoman Nizamiye Courts, 1864-1908", 209-237.

¹¹ Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008).

¹² Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity* (New York: Palgrave Macmillan, 2011).

¹³ Halil İbrahim Erbay, "Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period" (Unpublished PhD Thesis, University of London, 2009).

¹⁴ Arzu Güldöşüren, "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013).

¹⁵ Zeynep Altuntaş, "Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013).

¹⁶ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı* (İstanbul: Birey Yayınları, 2004).

¹⁷ Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana* IX (1961): 63-96.

¹⁸ David Kushner, "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1839-1918)", *Turcica* 19 (1987): 51-74.

¹⁹ Abdülhamit Kırmızı, "19. Yüzyılı Laikleştirme: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları", *Cogito* 94 (2019): 1-17; Abdülhamit Kırmızı, "Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 31-71.

²⁰ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2021).

²¹ Modernleşme sürecinde ilmiye sınıfının, dolayısıyla müftülerin konumları ve nüfuzlarına dair literatürde önemli bir tartışmanın varlığından söz etmek mümkündür. Yaygın kanaate göre modernleşme sürecinde mülkiye (sivil bürokrasi) öncü ve başat rol oynamış, ulema (dinî bürokrasi) süreç dışında kalarak işlevsiz hâle gelmiş, hatta reformlara muhalefet etmiştir (Kırmızı, "19. Yüzyılı Laikleştirme: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları", 1-10). Son yıllarda yapılan bir çalışmada modernleşme döneminde ulemanın geleneksel işlevlerini yerini getirmeye devam ettiği, teşkil edilen yeni kurumlarda görev alarak işlevlerini arttırdığı, reformların gerçekleşmesi ve uygulanmasında aktif roller oynadığı iddia edilmektedir (Kırmızı, "Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", 32-48). Taşrada ulemanın modernleşme sürecinde nüfuzunun kırılıp kırılmadığı, işlevlerinin azalıp azalmadığı ve modern kurumlarda yer alıp almadığı ya da reformlara muhalefet edip etmediği kaza / sancak düzeyinde yapılacak mikro tarih araştırmaların konusu olmayı fazlasıyla hak etmektedir.

çerçevesinde kronolojik süreklilikte incelenmiş, arşiv kaynaklarının verdiği imkanlara bağlı olarak uzun süre müftülük yapan Mehmet Rüşdü Efendi ile Mehmet Sadık Efendi eğitimleri, tayinleri, görev süreleri, azilleri ve mahallî işlevleri temelinde ayrıntılı ele alınmıştır. Çalışmanın zaman aralığı birinci el kaynaklar dikkate alınarak belirlenmiştir. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi defterleri ile ulema sicil dosyalarının ağırlıklı kullanıldığı çalışmada, daha fazla veriye ulaşmak için Osmanlı Arşivi belgeleri ile vilayet ve devlet salnameleri de ihmal edilmemiştir.

1. Milas Kazası

Milas, öncesinde olduğu gibi II. Mahmut döneminde (1808-1839) Menteşe sancağına bağlı bir kazaydı. 1828 yılı itibarıyla sancaktaki 25 kazadan biriydi.²² Milas da dâhil olmak üzere sancaktaki kaza sayısı Abdülmecid döneminde (1839-1861) 24 idi.²³ 1862 yılında da Milas'la birlikte Menteşe sancağı 24 kazadan oluşmaktaydı.²⁴

1864 yılında çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi ile mülki örgütlenmede bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde düzenlemeye gidildi. 1867 yılına kadar sekiz eyalet vilayete dönüştürüldü. Haziran 1867 tarihinde mevcut sekiz vilayete ilaveten on iki yeni vilayet kuruldu. Yeni kurulan vilayetler arasında İzmir, Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarından oluşan Aydın Vilayeti de vardı. Merkezi İzmir olan Aydın Vilayetine Vidin kaymakamı Sabri Paşa vezirlik rütbesi verilerek vali atandı.²⁵ Menteşe sancağı Muğla, Bozöyük, Milas, Bodrum, Dadya, Mekri, Tavas ve Köyceğiz kazalarına ayrıldı.²⁶ 1871 yılında Dadya, yerini Marmaris kazasına bıraktı.²⁷ Milas kazası *taḫsīmāt-ı mülkiyyece* Mendalyat ve Gereme nahiyelerine ayrıldı.²⁸ Daha sonraki süreçte Menteşe sancağı kazalarında herhangi bir değişiklik olmadı.

II. Mahmut Dönemi'nde Milas kazasının idaresinde ayan, voyvoda, kadı, müftü, şehir kethüdası / şehir emini, muhtar ve mukayyid görev yaptı. Ayrıca imam, vaiz, müezzin, hatip gibi din hizmeti veren görevliler vardı.²⁹ 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra iltizam sistemi kaldırılarak muhassıllık teşkilatı kuruldu. Mendalyat, Bodrum, Karaabad, Seralus, Dadya ve Tarahiye kazaları ilhak edilerek³⁰ Milas kazası ve tevâbi muhassıllığı teşkil edildi. Muhassıllığa atanan Abdülaziz Ağa 21 Şubat 1840 tarihinde göreve başladı. Ahalinin huzurunda emr-i âlfi *feth ve kırā`at* etti. Ahalinin teşekkürünü havi ilam-ı şeriyeyi 23 Mart 1840 tarihinde şukka ile İstanbul'a gönderdi.³¹ Milas kazasına muhassıl atanırken mülhak kazalara muhassıl vekili tayin edildi. Muhassıllık merkezi Milas kasabasında kura usulüyle büyük meclis, mülhak kazalarda küçük meclisler oluşturuldu. 17 Nisan 1840 tarihinde kurularak muhassıl-ı emvalin başkanlık ettiği büyük mecliste kadı, zaptiye memuru, kâtib-i mal, kâtib-i emlak, müftü, vücuttan sandık emini Hacı Mehmet Ağa, müderris Mehmet Efendi, Hacı Bekir Ağa, Mütevellizade Hacı İbrahim Ağa, Uzun Bekiroğlu Hacı

²² Erdoğan Keleş ve Özgür Erdinç, "Sultan II. Mahmud'un Orduda Yaptığı Reformlara Menteşe Sancağının Katkısı (1826-1839)", *OTAM* 50 (2021): 181, 191, 194.

²³ 1845 yılı itibarıyla bu mülki taksimat geçerliydi. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye Nezareti Masarifat Muhasebeciliği Defterleri (ML. MSF.d.)*, nr. 6860, 2-14.

²⁴ BOA, *ML. MSF.d.*, nr. 15743, 2-6. Farklı tarihlerdeki kaza sayıları için bk. Nuri Adıyeke, "XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi" (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994), 28-29.

²⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)*, 133/5692, 30 Muharrem 1284 (3 Haziran 1867), lef 1, lef 2, lef 3.

²⁶ 1869-1870 / H 1286 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 24, 199.

²⁷ 1871-1872 / H 1288 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 26, 246; 1874-1875 / H 1291 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 29, 251; 1880-1881 / H 1298 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 36, 56; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dâhiliye (İ. DH)*, 646/44934, 17 Zilhicce 1288 (27 Şubat 1872), lef 1.

²⁸ 1868-1869 / H 1285 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 23, 180.

²⁹ Adıyeke, "XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal", 38-42, 50-56.

³⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C. DH)*, 312/15576, 10 Receb 1256 (7 Eylül 1840), lef 1.

³¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye Nezareti Mektubî Kalemî Defterleri (ML. MKT. d.)*, nr. 33, 278.

Mehmet Ağa, Hacı Salih Ağa ve kocabaşı Misyani Efendi aza olarak yer aldı. Küçük meclisler de benzer şekilde teşkil edildi. Müftüler büyük ve küçük meclislerde azalar arasında yer aldı.³² Vergilerin layıkıyla tahsil edilememesi sebebiyle muhassıllık teşkilatı 1842 yılında kaldırıldı. Kaza idaresi müdüre tevdi edildi. Eski ayan ve muhassıl Abdülaziz Ağa müdür tayin edildi.³³ İlk yıllarda maaşsız olarak eşraftan seçilen müdürler sonraki yıllarda kaza dışından maaşla atanmaya başlandı. Kaza 1867 yılına kadar müdürler tarafından idare edildi. Büyük meclis yerine kaza / memleket meclisi teşkil edildi. Müdürün başkanlık ettiği mecliste kadı / naip, müftü, zabıt, kâtip ve dört Müslim ve gayrimüslim seçilmiş aza yer aldı.³⁴

1867 yılından itibaren kazanın idaresi irade-i seniyye ile atanan kaymakama verildi. Kaza idare meclisi teşkil edildi. Kaymakamın başkanlık ettiği mecliste naip, müftü, mal müdürü, tahrirat kâtibi, Rum metropolit vekili ve Musevi hahambaşı vekili tabii aza olarak yer aldı. Mecliste seçilmiş azalar da görev yaptı. Mendalyat ve Gereme mülki nahiyelerinde müdürlük teşkilatı kurulamadı. Bu sebeple nahiyelere mülkiye zabıta memurları atanarak kaza merkezinden idare edildiler.

Kazada 1894 yılında Mendalyat ve Gereme mülki nahiyeleri ile 105 köy ve 11 mahalle vardı. Kaza nüfusu 13.638'si erkek, 13.230'si kadın 26.868 Müslüman, 1.025'i erkek, 843'ü kadın 1.868 Rum, 201'i erkek, 180'i kadın 381 Musevi, 50'si erkek, 53'ü kadın 103 ecnebi olmak üzere toplam 29.220 kişiydi.³⁵ Merkezi Dereköy olan Gereme nahiyesinde 16 köy, 1.179'u erkek, 1.102'si kadın 2.281 Müslüman vardı. Merkezi Kızılcaköyü olan Mendalyat nahiyesinde 30 köy, 3.487'si erkek, 3.348'i kadın 6.835 Müslüman bulunmaktaydı.³⁶ 1908 yılında kazada 135 köy / mahalle vardı. Kaza nüfusu 15.860'ı erkek, 16.191'i kadın 32.051 Müslüman, 1.655'i erkek, 1.545'i kadın 3.200 Rum, 385'i erkek, 354'ü kadın 739 Musevi ve 39'u erkek, 32'si kadın 71 ecnebi olmak üzere toplam 36.061 kişiydi.³⁷

2. Milas Kazası Müftüleri (1814-1891)

Arşiv kaynaklarından anlaşıldığına göre 1814 yılı itibarıyla Milas müftülüğü görevini Seyyid İsmail Efendi yürütüyordu. Bu yıl görev değişimi oldu. Milas kadısı, Seyyid İsmail Efendi'nin olumsuz tavır ve icraatlarını Şeyhülislamlığa bildirince kendisi müftülük görevinden azledilmişti. 2 Kasım 1814 tarihinde müftülüğe Seyyid Mehmet Hidayet Efendi atandı. Ancak Seyyid İsmail Efendi Ocak 1815 tarihinde Hamdullah Paşazade Derviş Bey'in ricasıyla tekrar müftü atandı. Lakin kısa süre sonra aynı gerekçeyle ikinci defa azledildi. İkinci görevinde yaklaşık bir ay kaldı. Yerine 30 Ocak 1815 tarihinde Seyyid Mehmet Hidayet Efendi yeniden atandı. Seyyid Mehmet Hidayet Efendi altı yıldan fazla görev yaptıktan sonra ahalinin mahzarı³⁸ üzerine 10 Mart 1821 tarihinde azledildi. Yerine daha önce İstanköy müftülüğü de yapan Mehmet Efendi tayin edildi. Mehmet Efendi üç yıla yakın görevde kaldıktan sonra 19 Aralık 1823 tarihinde ahalinin mahzarı ve kadının ilamı³⁹ üzerine azledildi. Yerine Seyyid Mehmet Hidayet Efendi üçüncü defa atandı. Seyyid Mehmet Hidayet Efendi olumsuz hâl ve icraatına dair ahalinin mahzarı ve kadının ilamı üzerine azledildiği 18 Mayıs 1826 tarihine kadar yaklaşık iki buçuk yıl görev yaptı. Onun yerine müftü atanan Seyyid Abdullah Efendi'nin görevi kısa sürdü. Zira ahalinin mahzarı ve kadının ilamı üzerine yaklaşık yedi ay müftülük yaptıktan sonra 10 Aralık 1826 tarihinde görevinden alındı. Yerine Hacı Osman Efendi tayin edildi. Hacı

³² BOA, C. DH, 260/12974, 29 Safer 1256 (2 Mayıs 1840), lef 1; BOA, C. DH, 312/15576, 10 Receb 1256 (7 Eylül 1840), lef 2.

³³ Adıyeke, "XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal", 43-44.

³⁴ Adıyeke, "XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal", 37.

³⁵ 1893-1894 / H 1311 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 14, 383-384.

³⁶ 1893-1894 / H 1311 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 14, 384.

³⁷ 1908-1909 / H 1326 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 25, 732.

³⁸ Mahzar / arz-ı mahzar / mahzar-ı umumi, birden fazla kişi tarafından teşekkür, şikâyet ve talepleri resmî makamlara iletmek için düzenlenen toplu dilekçe mahiyetindeki belge türüdür (Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Neşriyatı, 1994), 315).

³⁹ İlam, mahkemede verilen dava kararının tasdikini temin veya herhangi bir konuda bilgi vermek maksadıyla kadılar tarafından Şeyhülislamlığa yazılan belge türüdür (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 345).

Osman Efendi vefat ettiği 1827 yılına kadar görev yaptı. Müftülüğü yaklaşık dört ay sürdü. Yerine ahalinin mahzarı ve kadının ilamı üzerine 1 Nisan 1827 tarihinde Seyyid Mustafa Efendi müftü atandı.⁴⁰ Yaklaşık beş yıl müftülük yapan Seyyid Mustafa Efendi ahalinin mahzarı ve kadının ilamı üzerine 23 Ocak 1832 tarihinde azledildi. Yerine Abdullah Efendi tayin edildi. Abdullah Efendi on beş yıldan fazla görev yaptı. Vefatı sebebiyle yerine 17 Mart 1847 tarihinde ehliyet ve liyakati mazbata ve kadı ilamı ile bildirilen Mehmet Efendi atandı. Dört yıldan fazla müftülük yapan Mehmet Efendi 1851 yılında vefat etti. Bu sebeple ehliyeti kadının ilamı ve mazbata ile bildirilen Şeyh Ahmet Efendi 22 Temmuz 1851 tarihinde müftü tayin edildi.⁴¹ Uzun yıllar müftülük yapan Şeyh Ahmet Efendi 1868 yılında vefat etti. Aydın Vilayeti, vilayet idare meclisi tarafından Milas ulemasından Gönenlizade Süleyman Efendi'nin⁴² müftü atanmasına karar verildiğini Şeyhülislamlığa bildirdi. Süleyman Efendi'nin ataması 29 Haziran 1868 tarihinde yapıldı.⁴³ Süleyman Efendi müftülüğün yanında müderrislik de yaptı.⁴⁴ Yaklaşık yirmi iki yıl yürüttüğü müftülük görevinde bulunduğu süre zarfında Kaza İdare Meclisinin de tabii üyesi idi.⁴⁵ 1890 yılında vefatı sebebiyle yerine Hafız Osman Efendi müftü atandı. Bir yıl kadar müftülük görevinde bulunan Hafız Osman Efendi de 1891 yılında vefat etti.⁴⁶

3. Hacı Hasanoğlu Mehmet Rüşdü Efendi

3.1. Kimliği ve Tahsili

Mehmet Rüşdü Efendi 13 Şubat 1857 tarihinde Milas kazası Mendalyat nahiyesi Çandır köyünde doğdu.⁴⁷ Babası Hacı Hasanoğlu Abdullah Efendi Çandır köyündeki caminin imamı ve mütevellisi idi. Ancak bu görevlerini yürüttüğü esnada vefat etmişti ve vefatında tarihler 1908 yılını göstermekteydi.⁴⁸

Mehmet Rüşdü Efendi *usul-i 'atik* üzere sıbyan tahsilini Çandır köyünde yaptı.⁴⁹ Üvey babasından imamlık ve muallimlik yaptığı köylerde Kuran-ı Kerim'i, şurû-ı salâti ve Mızraklı İlm-i Hâl'i⁵⁰ tahsil etti. Tecvit Risalesini ve bazı ahlak risalelerini okudu. Kuran-ı Kerim'i hatmetti. 1864 yılından itibaren Milas'ta Manzûme-i Subha-ı Sıbyân⁵¹ ile Emsile'yi⁵² Belen

⁴⁰ İstanbul Müftülüğü (İSTM), *Meşihat Arşivi Defterleri (MŞH. DFT1.d)*, nr. 35, 303.

⁴¹ İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 35, 91.

⁴² Milas kasabasında Hacı Abdülaziz Ağa Vakfından Belen Camii avlusunda bulunan medresenin müderrisi olan Süleyman Efendi'nin yıllık 600 kuruş müderrislik geliri vardı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf-ı Hümayun Nezareti Evkaf Defterleri (EV.d)*, nr. 18971, 18).

⁴³ İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 36, 753.

⁴⁴ BOA, *EV.d*, nr. 16782, 91.

⁴⁵ 1878-1879 / H 1296 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 1, 134; 1888-1889 / M 1304 Aydın Vilayeti Salnamesi, Defa 10, 357.

⁴⁶ İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 36, 770.

⁴⁷ İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 58, 93; İstanbul Müftülüğü (İSTM), *Meşihat Arşivi Ulema Sicil Dosyaları (MŞH. SAİD)*, 84/5, lef 10.

⁴⁸ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

⁴⁹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 1; İSTM, *MŞH. DFT1.d*, nr. 58, 93.

⁵⁰ Miftâhu'l-Cenne olarak da bilinen, Osmanlı Devleti'nde ilmihâl adının kullanıldığı ilk eser olan Mızraklı İlmihâl'in müellifi ve yazıldığı tarih bilinmemektedir. Yazma nüshasında abdest, gusül, teyemmüm, namaz, oruç, hac, peygamberlerin sıfatları, imanla ilgili hususlar, meleklerle ve kitaplara iman, Allah'ın sıfatları, elli dört farz, ahkâm-ı şeriye, küfür ve şirk konuları yer almaktadır. Sade bir dil ve kısa cümlelerle yazılmıştır. Bu sebeple çok okunan eserler arasında yer almıştır. Sıbyan mekteplerinde din bilgisine başlangıç kitabı olarak yaygın okutulmuştur. İlk 1842 yılında olmak üzere İstanbul'da çok sayıda baskısı yapılmıştır (M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mızraklı İlmihâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 5-6).

⁵¹ 19. yüzyılda sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulan Türkçe-Arapça manzum sözlüktür. 17. yüzyılda yazılan sözlükte 2100 civarında Arapça ve 250 civarında Farsça kelime ile 460 civarında beyit, Arapça ve Farsça kelimelerin karşılıkları olarak 1150 civarında Türkçe sözcük yer almaktadır (Atabey Kılıç, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-ı Sıbyân", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2006): 70-73; Atabey Kılıç, "Manzum Sözlüklerimizden Sühba-ı Sıbyân Şerhi 'Hediyetü'l-İhvân'", *Turkish Studies International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic* 1/1 (2006): 15-16).

⁵² Emsile, Arapça kelime çekimi kılavuzu olarak hazırlanmıştır. Mekteplerde ilk olarak okutulan ve ezberletilen anonim sarf kitabıdır (İsmail Durmuş, "el-Emsile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 11 (1995): 166-167).

Camisi Müezzini Hacı Emin Efendi, Maksûd'u⁵³ müftü Süleyman Efendi, Binâ'yı⁵⁴ Hafız Osman Efendi rehberliğinde okudu. Maksûd, 'Avâmil'⁵⁵ ve İzhâr'ı⁵⁶ 1873 yılında gittiği Aydın'da müftü İbrahim Efendi'nin talebesi Beşgazalı Pehlivan Ali Efendi'den, Molla Câmi'yi⁵⁷ 1874 yılında Hacı Sarı İbrahim Efendi'den tahsil etti. Ağustos 1874 tarihinde Aydınlı Kara Hüseyin Efendi ile birlikte tahsil için İstanbul'a gitti. Kara Hüseyin Efendi'den Mugni't-Tullâb'ı⁵⁸ okudu. İstanbul'da Koska civarında Hekim Çelebi Medresesine kaydoldu. Bayezid dersiamlarından ve Meclis-i Eytam azasından Sarı Müderriszade Seyyid Ahmet Raşit Efendi'nin derslerine devam etti. Tuhfe'den⁵⁹ başlayarak müfredattaki ilimleri tahsil etti. Şubat-Mart 1889 tarihinde Sarı Müderriszade Seyyid Ahmet Raşit Efendi'den icazetname aldı.⁶⁰ Adâbdan Hüseyiniye,⁶¹ vaz'dan 'İsâmüddin,⁶² beyândan Ferîde-i 'İsâm⁶³ ve Karatepeli,⁶⁴ fıkıhtan Dürer,⁶⁵ usulden Şerh-i Menâr⁶⁶ ve Mir'ât'ı⁶⁷ Tokadîzade Seyyid Hacı Ahmet Rüştü

⁵³ Maksûd, Osmanlı medreselerinde ve mekteplerinde yaygın olarak okutulan müellifi meçhul Arapça sarf kitabıdır (Kenan Demirayak, "el-Maksûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27 (2003): 453).

⁵⁴ Binâ / Binâü'l-Ef'âl, medreselerde ve mekteplerde yaygın okutulan Arapça fil kalıplarına dair 12. yüzyılda yazılan müellifi meçhul temel sarf kitabıdır (Mehmet Çakır, "Binâü'l-Ef'âl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6 (1992), 179).

⁵⁵ 'Avâmil / el-'Avâmilü'l-Mie, nahiv konularını âmil-mâmul esasına göre tasnif ederek kısaca ele alan kitaptır. Osmanlı medreselerinde Birgivi'nin el-'Avâmil'i ile Cürçânî'nin el-'Avâmil'i asırlarca okutulmuştur (İsmail Durmuş, "el-'Avâmilü'l-Mie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4 (1991): 106-107).

⁵⁶ İzhârü'l-Esrâr, Birgivi'nin Arapça nahvin temel konularını özlü şekilde kısa sürede öğretmek amacıyla 16. asırda yazdığı eserdir (Hüseyin Elmalı, "İzhârü'l-Esrâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23 (2001), 506-507).

⁵⁷ İbnü'l-Hâcib'in Arapça gramere dair 13. yüzyılda yazdığı el-Kâfiye'sine Abdurrahman-ı Câmi'nin 15. yüzyılda el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'yye adıyla yazdığı, daha çok şarihinin lakabıyla bilinen şerhtir (Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24 (2001): 153).

⁵⁸ Muhammed b. el-Hâfiz Hasan el-Mağnisâvî'nin 18. yüzyılda yazdığı mantık ilmiyle ilgili eser İsâgüci metninin şerhidir (Uğur Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetname Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016): 152-153).

⁵⁹ Tuhfe / Tuhfe-i Vehbî, Sünbülzâde Vehbî'nin 1783'te yazdığı değişik vezinlerde 58 kıtadan oluşan Farsça-Türkçe sözlüktür (Selim Sırrı Kuru, "Sünbülzâde Vehbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38 (2010): 140-141).

⁶⁰ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3, lef 9. İcazetname sureti için bk. İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 6.

⁶¹ er-Risâletü'l-Hüseyiniye fi Fenni'l-Adâb, Şâh Hüseyin bin Abdullah el-Antakî'nin 18. yüzyılda yazdığı eserdir (Şerefettin Adsoy, "Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Bulunan Mantık ve Felsefe'ye Dair Yazma Eserler", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 2/1 (2016): 49).

⁶² Adudüddin el-'İci'nin er-Risâletü'l-Vaz'ıyye'sine 'İsamüddin el-İsferâyîni'nin 16. yüzyılda Şerhu'r-Risâletü'l-Vaz'ıyye (li'l-'İci) ismiyle kaleme aldığı şerhtir. eş-Şerhu'l-'İsâmî li'r-Risâletü'l-Vaz'ıyye olarak da bilinir (İsmail Durmuş, "İsferâyîni, 'İsamüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22 (2000): 517; Muhammed Salih Sürücü, "Vaz' İlmi ve 'El-'Ucâletü'r-Rahmiyye" İnceleme ve Değerlendirme", *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (2019): 563-564).

⁶³ Ebu'l-Kasım el-Leysî es-Semerkandî'nin el-Ferîde isimli Arapça gramer kitabına 'İsamüddin 'İsferâyîni'nin 16. yüzyılda Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde ismiyle yazdığı şerhtir (Mehmet Fadıl Ünsal, "'İsamüddin el-'İsferâyîni'nin Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır Üniversitesi, 2015), 31, 35-41).

⁶⁴ Mahmud b. 'Abdullâh el-Antakî tarafından 18. yüzyılda ders kitabı olarak yazılan Risâletü'l-İsti'âre isimli esere, Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ b. Hasan el-Aydîni'nin Şerhu Risâletü'l-İsti'âre ismiyle aynı yüzyılda yazdığı şerhtir (Muzaffer Özli, "Osmanlı Âlimlerinden Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ b. Hasan el-Aydîni'nin Hayatı ve Eserleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010): 257).

⁶⁵ Dürer / Dürerü'l-Hükkâm fi Şerhi Gurerü'l-Ahkâm, Molla Hüsrev'in fıkha dair Gurerü'l-Ahkâm isimli eserine 15. yüzyılda yazdığı şerhtir (Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10 (1994): 27-28).

⁶⁶ Menârü'l-Envâr / Menâr, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin fıkıh usulü ile ilgili konuları özet hâlinde vermek üzere 13. yüzyılda yazdığı eserdir. Eserle ilgili şerh, haşiye, ihtisar ve tercüme şeklinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Eserin yirmi iki şerhi arasında Alâeddin el-Haskefî'nin İfâdâtü'l-Envâr 'alâ Usûli'l-Menâr'ı, Zeynüddin İbn Nüceym'in Fethu'l-Gaffâr'ı, Molla Civen'in Nûru'l-Envâr'ı, Zeynüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir'in Şerhu'l-Menâr'ı, İbn Melek'in Şerhu Menârü'l-Envâr fi Usûli'l-Fıkh'ı, Evliyaefendizâde Ahmed Ziyâeddin'in Hülâsâtü'l-Efkâr'ı, Ebu'l-Fezâil Sa'deddin ed-Dihlevî'nin İfâdâtü'l-Envâr fi İdâ'eti Usûli'l-Menâr'ı başlıcalarıdır (Ferhat Koca, "Menârü'l-Envâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 118-119).

⁶⁷ Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâtü'l-Vüsûl, Molla Hüsrev'in fıkıh usulüne dair Mirkâtü'l-Vüsûl ilâ 'İlmi'l-Usûl isimli muhtasar eserine 15. yüzyılda yazdığı şerhtir. Osmanlı medreselerinde veciz ve sade üslubunun da etkisiyle ders kitabı olarak okutulmuştur (Ferhat Koca, "Mir'âtü'l-Usûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 148).

Efendi'den okuyarak icazetname aldı.⁶⁸ Amasyalı Abdülkerim Efendi'den Beyzâvî'nin⁶⁹ ikinci cüzünden dördüncü cüzüne kadar, Şerh-i Mevâkîf'in⁷⁰ İlahiyyât bahsini, sûre-i Bakara ve sûre-i 'İmrân'dan iki cüzü okudu.⁷¹ Hadis ilminden Râmûzü'l-Ehâdis'i⁷² Gümüşhaneli Şeyh Hacı Ahmet Efendi'den tahsil ederek icazetname aldı.⁷³ Metn-i Telhîs'i⁷⁴ Bayezid dersiamlarından Akşehirli Ahmet Efendi'den, Muhtasar'ı⁷⁵ Âniş Hoca'dan, Metn-i 'Alâka'yı⁷⁶ Atıf Bey'den, Vaz'ıyye Şerhi'ni⁷⁷ Çarşambalı Hacı Ahmet Efendi'den, Mültekâ'yı⁷⁸ Hayrabolulu İbrahim Efendi'den, Şâkiye'yi Nevrekoplu Mahmut Efendi'den tahsil etti. Ferâ'iz'den Sirâciyye'yi⁷⁹ Turgutlu müftüsü Mustafa Efendi'den, Dîvân-ı Hâfız'ı⁸⁰ Turgutlulu Şeyhzade Hacı Ahmet Efendi'den, Gülistân'ı⁸¹ Karaferye Erkek Rüştiye Mektebi muallim-i evveli İškodralı Salih Efendi'den, Kasîde-i Bürde'yi⁸² Turgutlulu Şeyh Hüseyin Efendi'den okudu. Tahsilini tamamladıktan sonra 1889 yılında Milas'a döndü. Arapça, Farsça ve Türkçe bilmekteydi.⁸³

4 Aralık 1883 tarihli nüfus tezkiresine göre Çandır köyünde ikamet eden Molla Abdullah Efendi ile Fatıma Hanım'ın oğlu, orta boylu, ela gözlü, kumral sakallı-bıyıklı, buğday simalı ve uzuvları tam idi.⁸⁴ 16 Haziran 1904 tarihli nüfus tezkiresine göre de iki eşli, Milas'ta Burgaz Mahallesinde 110/1 no.lu hanede sakindi.⁸⁵

⁶⁸ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 1, lef 3, lef 9. İcazetname sureti için bk. İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 7.

⁶⁹ Nâsirüddin Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil* isimli tefsiriyle meşhurdur (Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6 (1992): 100-101).

⁷⁰ el-Mevâkîf, Adudüddin el-İcî'nin 14. yüzyılda kelâma dair yazdığı eserdir. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkîf isimli şerhi meşhurdur (Mustafa Sinanoğlu, "el-Mevâkîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 422-423).

⁷¹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 1, lef 2, lef 3.

⁷² Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin 19. yüzyılda derlediği hadis kitabıdır (İbrahim Hatiboğlu, "Râmûzü'l-Ehâdis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34 (2007): 454-455).

⁷³ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9. İcazetname sureti için bk. İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 8.

⁷⁴ Telhîsü'l-Miftâh / et-Telhîs, Ebû Yakûb es-Sekkâkî'nin Miftâhu'l-'Ulûm'unun belagete dair üçüncü bölümünün Hatîb Kazvîni tarafından 14. yüzyılda yapılan ihtisarıdır. Bir mukaddime, üç bölüm ve bir hatimeden meydana gelmektedir (İsmail Durmuş, "Kazvîni, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25 (2022): 156-157).

⁷⁵ Sa'düddin Mesud b. Ömer et-Taftazânî'nin belagete dair 14. yüzyılda yazdığı eserdir (Mefâil Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 43).

⁷⁶ Mahmûd el-Antâkî'nin hakikat, mecaz, mecazın alakaları, mecaz-ı mürselin alakaları, istiare ve kinaye konularını ele aldığı Risâletü'l-İsti'âre isimli eseridir. Çok sayıda şerhi yapılmıştır (Murat Tala, "Mecâz Problemi Olarak Alâka: Antâkî'nin el-'Alâka'sı Bağlamında Bir Bakış", *marife* 19/2 (2019): 666-668).

⁷⁷ Vaz' ilmiyle ilgili ilk müstakil eser Adudüddin el-İcî'nin er-Risâletü'l-Vaz'ıyye'sidir. Eser üzerine çok sayıda şerh, haşiye ve talik yazılmıştır. Osmanlı Devleti'nde vaz' ilmiyle ilgili Kemalpaşazâde, Taşköprizâde Ahmed Efendi ve Eğilimli İbrâhim Hakkî başta olmak üzere elliye yakın bağımsız eser kaleme alınmıştır (Şükran Fazlıoğlu, "Vaz'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42 (2012): 576-577).

⁷⁸ Mülteka' / Mülteka'l-Ebhur, İbrahim el-Halebî'nin 11 Ağustos 1517 tarihinde yazdığı meşhur fıkıh kitabıdır (Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31 (2020): 548-549).

⁷⁹ el-Ferâ'izü's-Sirâciyye, Hanefî ulemasından Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin 12. yüzyılda İslam miras hukukuna dair yazdığı eserdir. Ferâ'iz konusunda rağbet görmüş ve üzerinde birçok şerh ve haşiye yapılmıştır (Ferhat Koca, "el-Ferâ'izü's-Sirâciyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 12 (1995): 367-368).

⁸⁰ Hâfız-ı Şirâzî'nin 14. yüzyılda yazdığı ve Türkiye'de Mesnevî ve Gülistân'dan sonra en çok okunan Farsça metinlerden biridir. Çok sayıda şerh yazılmıştır (Tahsin Yazıcı, "Hâfız-ı Şirâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15 (1997): 103-106).

⁸¹ Sa'dî-i Şirâzî'nin 13. yüzyılda yazdığı Farsça eserdir. Eserde Farsça ve Arapça şiirler, ayet, hadis ve atasözleri yer almaktadır. Çeşitli dillere tercüme edilmiş, birçok taklidi yazılmıştır (Tahsin Yazıcı, "Gülistân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 14 (1996): 240-241).

⁸² Kasîde-i Bürde / Kasîdetü'l-Bürde, Mısırlı Muhammed b. Sa'îd el-Bûsîrî'nin el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Medhi Hayri'l-Beriyye adını verdiği, el-Kasîdetü'l-Mîmiyye ve Kasîdetü'l-Bürde olarak meşhur Hz. Peygamber için yazdığı manzumesidir. Osmanlı kültür coğrafyasında Kasîdetü'l-Bür'e (el-Kasîdetü'l-Bür'iyye) şeklinde de anılmakla birlikte Kasîdetü'l-Bürde olarak tanınmıştır. Eser yüzden fazla şerh yazılmış, altmış civarında tahmis yapılmıştır (Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24 (2001): 568-569).

⁸³ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 1, lef 2, lef 3; İSTM, *MŞH. DFTI.d.*, nr. 58, 93.

⁸⁴ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 4.

⁸⁵ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 5. 8 Temmuz 1910 tarihinde de aynı yerde ikamet etmekteydi (İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 10).

3.2. Müderrisliği

Mehmet Rüşdü Efendi 1889 yılında Abdülaziz Ağa Vakfı'ndan Belen Camii Medresesinde yıllık 1000 kuruş vazife ile İzhâr'dan müderrisliğe başladı. Vakıftan aldığı 1000 kuruşluk yıllık maaşı 26 Temmuz 1892 tarihinde 1750 kuruşa yükseltildi.⁸⁶ Kendisine Aralık 1901-Ocak 1902 tarihinde Şeyhülislam Mehmet Cemaleddin Efendi'nin *işâret-i 'aliyyesi* üzerine iptida-yı hariç Bursa müderrisliği ruusu verildi.⁸⁷ 13 Ekim 1901 tarihinde on iki talebesine icazetname verdi.⁸⁸ Bunlardan sadece birisi hakkında bilgi elde edilebilmiştir. Diğerleri bilinmemektedir. Arşiv belgelerinden hakkında bilgi elde edilebilen kişi Hacı Hatibzade Halil İbrahim Efendi'dir. Halil İbrahim Efendi, Mayıs 1877 tarihinde Milas kazası Gereme-i Cedid köyünde doğdu. Milas kasabasında yaklaşık bir yıl iptidai mektebine, birkaç ay Erkek Rüştüye Mektebine⁸⁹ devam etti. Milas Cami-i Kebir Medresesi ile Ağa Camii Medresesinde tahsil gördü. Her iki medresenin müderrisi Konya'dan mezun ve Milas kazası Kuzyaka köyünden Yusuf Efendi'den Tasdikât'a⁹⁰ kadar ders aldı. 1895 yılında Belen Camii Medresesinde tahsile başladı. Burada müderris ve müftü Mehmet Rüşdü Efendi'nin talebesi oldu. Mehmet Rüşdü Efendi'den 13 Ekim 1901 tarihinde icazetname aldı.⁹¹

3.3. Müftülüğü

Milas Müftüsü Hafız Osman Efendi'nin vefatı üzerine kaza merkezinde müftülük seçimi yapıldı. Mehmet Rüşdü Efendi hakkında düzenlenen intihapnameyi ulema, eşraf ve ahaliden çok sayıda kişi mühürledi. Kaza idare meclisi müftülüğe iktidar ve ehliyeti olduğunu mazbatayla karar altına aldı. Evrakı Milas kaymakamlığı Menteşe Mutasarrıflığına, Menteşe Mutasarrıflığı tahriratla Şeyhülislamlığa gönderdi. Şeyhülislamlık, Mehmet Rüşdü Efendi'yi müftü tayin etti. 30 Mart 1891 tarihli Şeyhülislamlık menşurunda Hanefî fikhına göre fetva vermesi, *kütüb-i mu'tebere-i fıkhiyyeden tahrîr-i nakl-i şarîh* etmesi, imzasını Milas müftüsü olarak atması gerektiği belirtildi.⁹² Tahsisatı olmadığı için uzun yıllar müftülük maaşı almadan görev yaptı.⁹³

Ahaliye ve naiplere fetvalar veren Mehmet Rüşdü Efendi müftülükten maaş almadığı için maişetini teminde sıkıntıya düştü. Müderrislik maaşı da son derece düşüktü. Bu sebeple Menteşe Mutasarrıflığı 5 Haziran 1903 tarihinde Aydın Vilayetine Mehmet Rüşdü Efendi'nin geçim sıkıntısı arttığı için uygun miktarda maaş tahsis edilmesi gerektiğini bildirdi. Aydın Vilayeti 20 Haziran 1903 tarihinde Menteşe sancağına Mehmet Rüşdü Efendi'ye maaş tahsis edilmesi için Şeyhülislamlığa yazılan tahriratlara ilmiye tahsisatında karşılık olmadığı cevabı verildiğini, Milas belediye dairesi yıllık gelirinin 70.000-80.000 kuruş olduğunu, Şeyhülislamlık tarafından veya başka bir şekilde maaş tahsis edildiğinde kesilmek üzere Milas belediye dairesinden Mehmet Rüşdü Efendi'ye aylık 150 kuruş maaş verilmesi gerektiğini bildirdi.⁹⁴ Menteşe sancağı 10 Temmuz 1903 tarihinde Milas kaymakamlığına bilgi verdi. Neticede *fakîr hâline binâ'en* 14 Temmuz 1903 tarihinden 13 Mayıs 1904 tarihine kadar Milas belediyesi

⁸⁶ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3, lef 9.

⁸⁷ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3, lef 9.

⁸⁸ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3, lef 9.

⁸⁹ Bilgi için bk. Biray Çakmak ve Buket Gökçeoğlu, "Milas Kazası Erkek Rüştüye Mektebi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 25 (2016): 41-64.

⁹⁰ Mantık ilminin, önermeler ve özellikleri ile kıyas konularını içeren bölümdür (Mahmut Kaya, "Tasavvur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40 (2011): 127).

⁹¹ İcazetnamenin tasdikli sureti için bk. İSTM, MŞH. SAİD, 93/4, lef 4.

⁹² İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 9, lef 11.

⁹³ İSTM, MŞH. DFT1.d, nr. 58, 93.

⁹⁴ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 9.

reisliğinden on ay süreyle 150 kuruş maaş aldı.⁹⁵ Daha sonra Mehmet Rüşdü Efendi'ye 14 Ocak 1910 tarihinden itibaren aylık 400 kuruş müftülük maaşı tahsis edildi.⁹⁶

3.4. Diğer Görevleri

Mehmet Rüşdü Efendi, müderrislik ve müftülük asli görevleri yanında Kaza İdare Meclisi tabii azalığı, Kaza Şeriye Mahkemesi vekilliği, Kaza Maarif Komisyonu reisliği, Kaza Evkaf Memurluğu vekilliği, Kaza Nüfus Tahrir Komisyonu reisliği, Belediye Dairesi reisliği vekilliği ve ahalinin sözcülüğü görevlerinde de bulundu.

Mehmet Rüşdü Efendi, müftü tayin edildiği 30 Mart 1891 tarihinden itibaren selefleri Süleyman Efendi ve Hafız Osman Efendi gibi Kaza İdare Meclisinin üyesi oldu.⁹⁷ Zira, mevzuata göre de müftü Kaza İdare Meclisi tabii azalarındandı.⁹⁸ Kaza İdare Meclisi kazanın mülki, idari, mali, iktisadi sorunlar ile bayındırlık, asayiş ve eğitim ile ilgili meselelerini görüşürdü. Oy birliği veya oy çokluğuyla aldığı kararlar mazbatalara yazılır, karara katılan azalar mazbataları mühürlerdi.⁹⁹ Ardından kaymakamlık mazbatayı tahriratla mutasarrıflığa gönderirdi. Bu doğrultuda Mehmet Rüşdü Efendi'nin Milas müftüsü sıfatıyla görev süresi boyunca Kaza İdare Meclisi üyeliği görevini yürüttüğü Aydın Vilayetinin 1894,¹⁰⁰ 1896¹⁰¹ ve 1908¹⁰² yıllarına ait salnamelerinde de zikredilmektedir.

Bunun dışında Mehmet Rüşdü Efendi, şeriye mahkemesi naipliği vekâleti görevinde bulundu. Bilindiği üzere kadının / naibin başkanlık ettiği şeriye mahkemelerinde şerî hukuk kapsamındaki davalar modernleşme döneminde görülmeye devam etti.¹⁰³ Mehmet Rüşdü Efendi iki farklı tarihte kısa süreli de olsa Kaza Şeriye Mahkemesi naibine vekâlet etti. Milas kaymakamlığı 22 Şubat 1910 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'ye, Menteşe Mutasarrıflığının 21 Şubat 1910 tarihli tahrirâtı ile kadro dışı bırakılan naip Hüseyin Sünühi Efendi'nin yerine vekâlet etmesinin uygun bulunduğunu bildirdi.¹⁰⁴ Bu sebeple on beş gün kaza naipliğine vekâlet etti.¹⁰⁵ Milas naibi Ali İzzet Efendi 7 Mart 1910 tarihinde Aydın Vilayetine 14 Mart 1910 tarihinden itibaren Milas naipliğine uygun birinin vekâlet etmesi gerektiğini İstanbul'dan telgrafla bildirdi. Aydın Vilayeti 8 Mart 1910 tarihinde Milas kaymakamlığına bilgi verdi. Milas kaymakamlığı 9 Mart 1910 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'ye 14 Mart 1910 tarihinden itibaren naipliğe vekâlet etmesinin uygun bulunduğunu bildirdi.¹⁰⁶ Bu sebeple yirmi gün kaza naipliğine vekâlet etti.¹⁰⁷

Mehmet Rüşdü Efendi Kaza Maarif Komisyonunda başkanlık da yapmıştır. Bu komisyon maarifin idaresi, nezareti ve gelişiminden sorumluydu. Yeni iptidai mektepleri açmak,

⁹⁵ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

⁹⁶ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3. Milas kazasında müftüler 14 Ocak 1910 tarihine kadar müftülük maaşı almadı. Maaş hususunda standart bir uygulama söz konusu değildi. Bazı kaza müftülerine irade-i seniyye ile müftülük maaşı tahsis edildi. Müftülere maaş tahsisi hususunda teşebbüslerde bulunuldu. Nitekim Şeyhülislamlık 27 Ocak 1891 tarihinde vilayet müftüleri maaşlarını 300, sancak müftüleri maaşlarını 200, kaza müftüleri maaşlarını 150 kuruşa çıkarmaya karar verdi. Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi 29 Ocak 1891 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Başkitaletine yapılacak zamlar için 1307 (13 Mart 1891-12 Mart 1892) yılı bütçesine 35.330 kuruşluk ilave yapılması gerektiğini bildirdi. Ancak teşebbüs olumlu sonuçlanmadı (Biray Çakmak, "Modernleşme Sürecinde Osmanlı Taşrasında İftâ': Uşak Müftüleri ve Müftü Hacı Mustafa Asım Efendi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/1 (2023): 83).

⁹⁷ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

⁹⁸ 7 Cemaziyelahir 1281/7 Kasım 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi, *Düstur* 1/1, 617.

⁹⁹ 29 Şevval 1287/22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi, *Düstur* 1/1, 644-645.

¹⁰⁰ 1894-1895 / H 1312 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 15, 481.

¹⁰¹ 1896-1897 / H 1314 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 17, 477-478.

¹⁰² 1908-1909 / H 1326 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 25, 727.

¹⁰³ M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 33 (2007): 185-188.

¹⁰⁴ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

¹⁰⁵ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

¹⁰⁶ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9.

¹⁰⁷ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

muallimler temin ederek istihdam etmek, maarifin masrafları için kaynak bulmak ve maarifi teftiş etmek kaza maarif komisyonunun başlıca görevleri arasında yer almaktaydı.¹⁰⁸ Mehmet Rüşdü Efendi Milas kaymakamlığının emriyle 1894 yılında Kaza Maarif Komisyonu reisliğine fahri olarak atandı. Milas kaymakamlığı 29 Mayıs 1894 tarihli yazısında Mehmet Rüşdü Efendi'ye, komisyon reisliğine Menteşe Mutasarrıflığının emrine istinaden atandığını, maarifin gelişmesi için azami gayret göstermesi gerektiğini bildirdi.¹⁰⁹ 1894 yılı itibarıyla komisyonun üyeleri Ahmet Efendi, Bahaeddin Efendi, Emin Efendi ve Rifat Efendi idi.¹¹⁰ 1895 yılında başkan yine Mehmet Rüşdü Efendi, azalar Ahmet Efendi, Hacı Mustafa Efendi ve Emin Efendi, komisyon kâtibi Yusuf Sabri Efendi idi.¹¹¹ 1897 yılında da reis Mehmet Rüşdü Efendi, azalar Ahmet Efendi, Mehmet Efendi, Emin Efendi, Raşit Efendi ve Hacı Mustafa Efendi, komisyon kâtibi İbrahim Efendi idi.¹¹² 1900 yılına gelince reis Mehmet Rüşdü Efendi, azalar Raşit Efendi, Ahmet Efendi, İbrahim Efendi, Şerif Efendi ve Mehmet Efendi idi.¹¹³ Mehmet Rüşdü Efendi 27 Ağustos 1900 tarihinde istifa ettiği için Mehmet Hulusi Efendi komisyon başkanı oldu.¹¹⁴

Mehmet Rüşdü Efendi'nin yaptığı bir diğer görev evkaf memuru vekilligidir. Bilindiği üzere 1 Aralık 1863 tarihinde yapılan düzenleme ile kazalardaki mazbut ve mülhak vakıfların nezareti evkaf memuru vekillerine verildi. Evkaf memuru vekilleri vakıfların gelir-giderleri ile tamiratını Kaza İdare Meclisi marifetiyle idare etmekle görevliydi. Liva evkaf müdürleri tarafından atanan evkaf memuru vekilleri Kaza İdare Meclisi tarafından kefile bağlanırdı.¹¹⁵ Milas kaymakamlığına vekâlet eden mal müdürü İbrahim Ethem Efendi 15 Eylül 1902 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'ye, kabul ve muvafakati üzerine evkaf memurluğu vekilligine atandığını, memuriyetiyle ilgili liva evkaf müdürlüğü tarafından tanzim edilerek mutasarrıflıktan gönderilen vekâletnamenin takdim edildiğini, görevini mevzuata uygun yapması gerektiğini bildirdi. Vekâletnameyi kaybetmesi üzerine Menteşe sancağı evkaf müdürü Ahmet Cemil Efendi 14 Mart 1907 tarihinde kendisine tenbihname gönderdi.¹¹⁶ 8 Temmuz 1910 tarihine kadar evkaf memurluğu vekilligi görevine fahri olarak devam etti.¹¹⁷

Mehmet Rüştü Efendi Milas tahrir-i nüfus komisyonu başkanlığı görevini de bir süre yürüttü. Milas kaymakamlığı 11 Ocak 1905 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'ye, Tahrir-i Nüfus Komisyonu başkanı Şakir Ağa'nın meşru mazereti ve rahatsızlığı sebebiyle görevini hakkıyla yapamadığını, reisliğe devam etmesinin nüfus sayımının önemi ve aciliyeti sebebiyle uygun görülmediğini, başkanlığın kendisine verildiğini, müderrisliği vekâleten yaptırması ve 14 Mart 1905 tarihine kadar nüfus sayımını tamamlaması gerektiğini, aksi takdirde komisyon heyetinin fahri olarak sayımı tamamlamaya mecbur tutulacağını, sayım süresinin 14 Mart 1905 tarihine kadar uzatılmasına ihtiyaç duyulduğuna dair Kaza İdare Meclisinde alınan kararlar ilgili Menteşe Mutasarrıflığına bilgi verildiğini bildirdi.¹¹⁸ 500 kuruş maaşla komisyon başkanlığı görevine

¹⁰⁸ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9. Kaza maarif komisyonu 1883 yılında kuruldu. İlk başkanı müftü Süleyman Efendi, azaları İsmail Efendi, İzzet Efendi, Ahmet Efendi, Hacı Ahmet Ağa, sandık emini Mustafa Efendi idi. Süleyman Efendi vefat ettiği 1890 yılına kadar komisyon başkanlığı yaptı (1883-1884 / H 1301 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 6, 221; 1884-1885 / H 1302 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 8, 162; 1887-1888 / M 1303 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 9, 162; 1888-1889 / M 1304 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 10, 358; 1889-1890 / M 1305 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 11, 176; 1890-1891 / M 1306 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 12, 204).

¹⁰⁹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

¹¹⁰ 1894-1895 / H 1312 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 15, 482.

¹¹¹ 1895-1896 / H 1313 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 16, 482.

¹¹² 1897-1898 / H 1315 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 18, 536.

¹¹³ 1901-1902 / H 1319 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 21, 408.

¹¹⁴ 1903-1904 / H 1321 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 23, 403-404; 1905-1906 / H 1323 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 24, 385; 1908-1909 / H 1326 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 25, 728.

¹¹⁵ Taşralarda Kain Bilcümle Evkaf-ı Şerifenin Cihat-ı İdaresiyle Evkaf Müdürlerinin Harekât ve İcraatı Hakkında Yedlerinde Bulunan Atik Layihanın Badezin Hükümü Cari Olmamak Üzere Bu kere Dokuz Fasıl ve Elli Altı Bendi Şamil Kalame Alınan Nizamname Layihası, *Düstur* 1/2, 167.

¹¹⁶ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9.

¹¹⁷ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 3.

¹¹⁸ İSTM, *MŞH. SAİD*, 84/5, lef 9.

başlayan Mehmet Rüşdü Efendi kaymakamlığın uyasına rağmen sayımı 14 Mart 1905 tarihine kadar bitiremedi. Nüfus sayımı ancak 12 Mayıs 1905 tarihinde tamamlanabildi. Mehmet Rüşdü Efendi sayımın tamamlandığı tarihe kadar görevine devam etti.¹¹⁹

Mehmet Rüşdü Efendi 14 Şubat 1904 tarihinden 13 Mart 1904 tarihine kadar Milas Belediye Dairesi reisliğine de vekâlet etti. Reis vekilliğinden 180 kuruş maaş aldı.¹²⁰ Mehmet Rüşdü Efendi'nin bir diğer gayriresmî görevi ahalinin sözcülüğü olmuştur ki zaten müftü olarak kazadaki Müslüman ahalinin dinî temsilcisi konumundaydı. Kazadaki gayrimüslimlerin de dinî temsilcileri vardı. Ortodoks Rumların dinî temsilcisi metropolit vekili / vekil-i reis-i İsevi, Musevilerin dinî temsilcisi hahambaşı vekili / vekil-i Musevi idi. İlgililer dinî görevleri yanında mümessili oldukları milletlerin devletle olan ilişkilerinde aracı rolündeydi. Ahalinin sözcülüğü görevini yürüten Milas cemaat liderleri kolera tehlikesine karşı kaza ahalisinin korunması amacıyla İstanbul'a telgraf çektiler. Mabeyn-i Hümayun Başkıtabetine çekilen 20 Ağustos 1893 tarihli telgrafta müftü Mehmet Rüşdü Efendi, metropolit vekili Kıladenoz Efendi ve hahambaşı vekili Musani Franko Efendi kazada kolera görülmediğini, kazanın kolera görülen İzmir ile karadan ve denizden temasına önlem alınmaksızın izin verilmekte olduğunu, kazada koleranın yayılmaması için karantina önlemleri alınması gerektiğini, İzmir'den deniz yoluyla gelenlerin Klazomen tahaffuzhanesinde¹²¹ karantina süresini tamamladıktan sonra kazaya girmelerine izin verilmesi, İzmir'den karayoluyla gelenlerin -masraflarını karşılamaları şartıyla- uygun yerlerde karantinaya alınmaları gerektiğini bildirdiler. II. Abdülhamit gereğinin yapılmasını emretti. Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Süreyya Efendi 25 Ağustos 1893 tarihinde Sadarete tezkire ile bilgi verdi.¹²² Sadaret 26 Ağustos 1893 tarihinde Aydın Vilayetine, sıhhiye inspektörlerine emir verilmesi gerektiğini bildirdi.¹²³ Sadaret aynı zamanda Sıhhiye Nezaretine bilgi vererek görüş bildirmesini emretti.¹²⁴

3.5. Müftülükten Azli

Milas kazası Danişmend köyünden Çavdarlıoğlu Mehmet 11 Ocak 1911 tarihinde Sadarete çektiği telgrafta müftü Mehmet Rüşdü Efendi hakkında çeşitli iddialarda bulundu. Bu iddialar, şahsi menfaat temin etmek için kişilerin işlerini sürüncemede bıraktığı, bir vakıf tarla ile meraları kanunsuz zapt ettiği, kazadaki memurların nüfuzundan çekindiği için *ef'âl-i cinâ'iyyesini* duymazlıktan geldiği şeklindeydi. Çavdarlıoğlu Mehmet telgrafının devamında “*ahâlinin istibdât kalıntısının zulmünden kurtulmak için âb u hayât-ı meşrûtiyetden yardım beklediğini*” yazarak Menteşe Mutasarrıflığına emir verilmesi gerektiğini belirtti. Bu vesile ile Çavdarlıoğlu Mehmet'in rejim değişikliğinden istifadeyle müftüyü görevinden uzaklaştırmak istediği açıktı. Daha sonra asılsız olduğu anlaşılacak olan iddialarının yer aldığı telgrafi Sadaret 12 Ocak 1911 tarihinde gereğinin yapılması için Şeyhülislamlığa gönderdi. Telgrafi, Şeyhülislamlık 14 Ocak 1911 tarihinde Meclis-i İntihab-ı Memurin-i İlmiyeye havale etti.¹²⁵ Çavdarlıoğlu Mehmet aynı tarihte Şeyhülislamlığa da telgraf çekerek iddialarını tekrarladı.¹²⁶ Şeyhülislam telgrafi 12 Ocak 1911 tarihinde yine Meclis-i İntihab-ı Memurin-i İlmiyeye havale etti. Meclis 24 Ocak 1911 tarihinde telgrafları görüştü. İddiaların araştırılarak sonucun mazbatayla bildirilmesi hususunda Aydın Vilayetine tahrirat yazılması gerektiğine karar verdi. Şeyhülislamlık 5 Şubat 1911 tarihinde emirname ile gereğini Aydın Vilayetine bildirdi. Aydın Vilayeti de 18 Şubat 1911 tarihli yazıyla Menteşe Mutasarrıflığına iddiaların araştırılmasını

¹¹⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3.

¹²⁰ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 3.

¹²¹ Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi hakkında bk. Ufuk Adak, “Doğu Akdeniz’de Salgın Hastalıklarla Mücadele: Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* VII/2 (2021): 136-148.

¹²² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)*, 81/100, 11 Safer 1311 (24 Ağustos 1893), lef 1.

¹²³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO)*, 266/19885, 13 Safer 1311 (26 Ağustos 1893), lef 1.

¹²⁴ BOA, BEO, 266/19877, 13 Safer 1311 (26 Ağustos 1893), lef 1.

¹²⁵ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 19.

¹²⁶ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 18.

emretti.¹²⁷ Menteşe Mutasarrıflığının emri üzerine Milas kaymakamlığı 29 Mart 1911 tarihinde Jandarma Bölük Kumandanlığına Çavdarlıoğlu Mehmet'in yakalanarak ifadesinin alınması gerektiğini bildirdi. Çavdarlıoğlu Mehmet'i süvari çavuşu 30 Mart 1911 tarihinde Milas Jandarma Üçüncü Bölük Kumandanlığına teslim etti.¹²⁸

Diğer taraftan Çavdarlıoğlu Mehmet 1 Nisan 1911 tarihinde de Menteşe Mutasarrıflığına ihbarname takdim ederek yeni iddialarda bulundu. İhbarnamede Mehmet Rüşdü Efendi'nin Şeyhülislamlığı alet ederek Ulu Cami civarına tuvalet yaptıracağı vaadiyle Milas ahalişi ile İzmir'den bazı şahıslardan para topladığı hâlde sözünü yerine getirmeyip paralara el koyduğunu, Ahmetçavuş Mahallesinden Mehmet Alizade Bahaaddin Efendi, Arifzade Hacı Emin Efendi, Molla Mahallesinden Parmaksız Hacı Hasanoğlu İbrahim Efendi ve nüfus memuru Hilmi Efendi'den bu konuda bilgi alınabileceğini ifade etti. Şikâyetçi 1910 yılında Mehmet Rüşdü Efendi'nin Derince köyünden suyolu hayratı için 1800 okka zeytinyağı toplattığı hususunda Derince köyünden Hacı Yusuf Efendi, Arap Kara Hafız Yusuf Efendi ve biraderi Yahya Efendi, Hacı Ahmet'in Ali Efendi ile biraderi İsmail Efendi, Abdülkadir Efendi, Hacı Halil'in İbrahim Efendi ve Kara İbrahimioğlu Mehmet Efendi isimli şahıslardan yeminle bilgi alındığında gerçeklerin ortaya çıkacağını, işlerin şerî esaslara uygun gitmesi için ihbarda bulunduğunu da ifade etti.¹²⁹

Çavdarlıoğlu Mehmet'in ifadesi Nisan 1911 tarihinde alındı. İfadesinde telgrafları çektiğini kabul ederek iddialarıyla ilgili ikrarda bulundu. Tanık gösterdiği Mehmet Ali Ağazade Bahaaddin Efendi'nin ifadesi Mart 1911 tarihinde, Hilmi Efendi ile Milas Rehber-i Füyuzat Mektebi muallim-i sanisi Karaovalı Emin Efendioğlu Mehmet Efendi'nin ifadeleri ise 2 Nisan 1911 tarihinde alındı.¹³⁰

Menteşe mutasarrıfı da bizzat Milas'a gelerek konuyla ilgili teftişte bulundu. 20 Mayıs 1911 tarihinde Aydın Vilayetine iddiaların araştırıldığını, Milas'ta bulunduğu sırada bizzat yaptığı tahkikatta Mehmet Rüşdü Efendi'nin *aḥvāl ve ḥarekāt-ı nā-becāsına muḥtālī* ' olduğunu, görevine devam etmesini uygun bulmadığını, gereğinin yapılmasına izin verilmesini istediğini bildirerek evrakı takdim etti.¹³¹ Aydın Vilayeti 30 Mayıs 1911 tarihinde evrakı Şeyhülislamlığa gönderdi. Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiye 18 Temmuz 1911 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi ile ilgili malum iddiaları zikrederek Menteşe mutasarrıfının tahriratında *aḥvāl ve ḥarekāt-ı nā-becāsına iḥtılā* ' *hâsıl olduğunu ve beḳā* '-yı *me'mūriyeti(nin) bi'l-vücūh gayr-i cā'iz bulunduğunu* belirterek müftülük gibi mühim bir görevi sürdürmemesi için 28 Temmuz 1911 tarihinden itibaren azledilmesinin uygun görüldüğünü, Şeyhülislam uygun bulduğu takdirde azledildiğinin tebliği, maaşının kesilmesi, yerine usulüne uygun müftü seçilerek göreve başlatırılması için Aydın Vilayetine bilgi verilmesi gerektiğini beyan etti.¹³² Şeyhülislamın kararı tasdik etmesi üzerine Mehmet Rüşdü Efendi 28 Temmuz 1911 tarihi itibarıyla görevinden azledildi. Bunun üzerine Mehmet Rüşdü Efendi azledilmesine sebep olan iddiaların gerçek dışı olduğunu, iftiraya maruz kaldığını 6 Eylül 1911 tarihinde Şeyhülislamlığa takdim ettiği istidanamede ifade etti. Ahali de *ḥüsn-i şehādetini mutazammın* mahzar tanzim ederek takdim etti. Evrak 6 Eylül 1911 tarihinde Memurin Kalemi Müdüriyetine havale edildi. Memurin Kalemi Müdüriyeti 13 Eylül 1911 tarihinde Aydın Vilayetinden bilgi ve görüş istenmesi gerektiğini belirtti.¹³³

Diğer yandan Ahmetçavuş Mahallesinden Mehmet Alizade Bahaaddin Efendi de 17 Ekim 1911 tarihinde Şeyhülislamlığa gönderdiği ihbarnamede Mehmet Rüşdü Efendi'nin maarif ve

¹²⁷ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 18, lef 23.

¹²⁸ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 21.

¹²⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 20.

¹³⁰ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 22.

¹³¹ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 23.

¹³² İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 24.

¹³³ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 26.

evkaftan resmî kayıtlarla sabit yolsuzluğu olduğuna ve hayır sahiplerinden topladığı paraları amacına uygun kullanmadığına dair yapılan ihbar üzerine Maarif Komisyonu reisliği ile evkaf vekilliklerinden azledildiğini, evkaf vekillikleriyle ilgili defteri halefine teslim etmediğini, suistimalleri sebebiyle yargılanması gerektiğini ifade etti.¹³⁴ İhbarname 25 Ekim 1911 tarihinde Memurin Kalemi Müdüriyetine havale edildi. Memurin Kalemi Müdüriyeti 29 Ekim 1911 tarihinde iddiaların araştırılarak neticenin bildirilmesi hususunda Aydın Vilayetine tahrirat yazılması gerektiğini belirtti.¹³⁵ Şeyhülislamlık, Memurin Kalemi Müdüriyetinin 13 Eylül 1911 ve 29 Ekim 1911 tarihli talepleri doğrultusunda Aydın Vilayetinden bilgi istedi. Bunun üzerine Aydın Vilayeti 24 Kasım 1911 tarihinde Şeyhülislamlığa cevap verdi. Evrak 30 Kasım 1911 tarihinde Memurin Kalemi Müdüriyetine havale edildi. Memurin Kalemi Müdüriyeti 9 Aralık 1911 tarihinde Mehmet Rüşdü Efendi'nin azledildiğini, yerine ahalinin seçimiyle Mehmet Sadık Efendi'nin müftü tayin edildiğini belirtti. Evrakın havale edildiği Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiye 11 Ocak 1912 tarihinde söz konusu iddialar sebebiyle Mehmet Rüşdü Efendi'nin 28 Temmuz 1911 tarihinden itibaren azledildiğini, yerine Mehmet Sadık Efendi'nin atandığını, azline sebep olan iddiaların asılsız olduğunun anlaşıldığını, ancak Milas müftülüğüne iadesinin mümkün olmadığını, istediği takdirde başka bir kaza müftülüğünde veya başka bir hizmette istihdamının kabil olabileceğini, konuyla ilgili Aydın Vilayetine tahrirat yazılması gerektiğini beyan etti.¹³⁶ Dolayısıyla Mehmet Rüşdü Efendi'nin müftülükten azledilmesine sebep olan iddiaların gerçek dışı olduğu anlaşıldı. Ancak Mehmet Rüşdü Efendi başka bir kaza müftülüğünde veya memuriyette istihdamını talep etmedi.

4. Müezzinoğlu Durmuşzade Hafız Mehmet Sadık Efendi

4.1. Kimliği ve Tahsili

Mehmet Sadık Efendi, Durmuş Ali Ağa ve Fatıma Hanım'ın oğlu olarak Mayıs-Haziran 1874 tarihinde Milas kasabasında doğdu. Sıbyan mektebinden mezun olduktan sonra Milas Erkek Rüştüye Mektebine kaydoldu. Mektep müfredatındaki derslerin tamamını dört yılda başararak Temmuz 1887 tarihinde mezun oldu. Yıl sonu imtihanında Arapça, Farsça, tarih, coğrafya, kavaid-i Türki ve imla ile hesap derslerinden onar, hendese ve hatt-ı rika derslerinden dokuzar puan aldı. İmtihan mümeyyiz heyetinde mülki kaymakam Ahmet Rifat Efendi, naip Abdülhalim Hilmi Efendi, müftü Seyyid Süleyman Efendi, müderris Mehmet Emin Efendi, muallim-i evvel Mehmet Şerif Efendi, Süleyman Şakir Efendi ve muallim-i sani Seyyid Mehmet Emin Efendi vardı. 18 Temmuz 1887 tarihli ve aliyyülala derecedeki şahadetnamesini Kaza İdare Meclisi tasdik etti. Kabulü uygun mekteplere imtihansız kaydolma hakkı kazandı.¹³⁷ Ancak modern mekteplere devam etmedi. Medrese tahsilini tercih etti. Milas'ta Belen Camii Medresesine kaydoldu. Mayıs 1892 tarihine kadar sarf, nahiv, mantık ve fıkıh tahsil etti. Haziran 1892 tarihinde tahsilini ilerletmek amacıyla İstanbul'a gitti. Koska civarında Hekim Çelebi Medresesine kaydoldu. Fatih dersiamlarından Muğlalı Ali Rıza Efendi'nin talebesi oldu. 'Ulüm-ı 'âliyye ve 'âliyyeden tekmil-i nüsah' etti. 6 Ekim 1900 tarihinde Muğlalı Ali Rıza Efendi'den icazetname aldı.¹³⁸ Türkçe, Arapça konuşup yazmaktaydı. Farsçaya aşinaydı.¹³⁹ 1

¹³⁴ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 11.

¹³⁵ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 11

¹³⁶ İSTM, MŞH. SAİD, 84/5, lef 27.

¹³⁷ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 4, lef 6.

¹³⁸ İcazetname sureti için bk. İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 3, lef 5.

¹³⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 2. Mehmet Sadık Efendi iki defa tercüme-i hâl varakası tanzim ve takdim etti. 17 Temmuz 1910 tarihinde Ağa Camii Medresesi Müderrisi sıfatıyla tercüme-i hâl varakası ile rüştiye mektebi şahadetnamesi, icazetnamesi, ruus-ı hümayunları, vaizlik beratı, tedris-i uluma memur edildiğine dair Şeyhülislamlık emirnamesi tasdikli suretlerini takdim etti. Milas kaymakamı ve naibi 17 Temmuz 1910 tarihinde tercüme-i hâl varakasını tasdik ederek liyakat, ahlak ve ilmî iktidar sahibi olduğunu belirtti (İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 1). Milas naibi 19 Temmuz 1910 tarihinde evrakı *tedris-i 'ulüma* memur edilen Mehmet Sadık Efendi'nin tercüme-i hâl varakası kaydıyla Şeyhülislamlık makamına gönderdi (İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 7). İkinci defa tercüme-i hâl varakasını 30 Nisan 1912 tarihinde müderris ve müftü sıfatlarıyla tanzim ve takdim etti. Evrak-ı müspetesi tasdikli suretlerine Mevâ'iz-i Diniyye ve Fevâ'id-i İslâmiye Mecmu'ası isimli eserinin basılan

Temmuz 1904 tarihli nüfus tezkiresinde müderris, iki eşli, redif asker, orta boylu, ela gözlü, beyaz simalı, uzuvları tam şeklinde tanımlanmıştır. İkametgahı da Hayıtlı Mahallesi 30/1 no.lu hane olarak gösterilmiştir.¹⁴⁰

4.2. Müderrisliği

II. Abdülhamit 1902 yılında irade-i seniyye ile taşrada dinî ilimlerin tedrisini temin etmek amacıyla İstanbul'daki medreselerden icazetname alıp taşrada *tedrîs-i 'ulûm-ı dîniyye* etmek isteyenlerin 150 kuruş maaşla istihdam edilmelerini emretti. Bu kapsamda taşra kasabalarına 150 kuruş maaşla müderrisler tayin edildi. Mehmet Sadık Efendi de 20 Haziran 1902 tarihli Şeyhülislamlik emirnamesiyle Milas kasabasında *tedrîs-i 'ulûm-ı dîniyye* memur edildi. Şeyhülislamlikten Milas naipliğine gönderilen emirnamede Mehmet Sadık Efendi'ye tahsis edilen 150 kuruş maaşın ödenmesi için Sadarete bilgi verildiği, Kaza İdare Meclisi tarafından uygun bulunacak bir medrese veya mektepte tedrise başlattırılması gerektiği belirtildi.¹⁴¹ Kaza İdare Meclisi Cami-i Kebir Medresesinde müderrislik yapmasına karar verdi. 3 Temmuz 1902 tarihinde müderrislik görevine başladı.¹⁴² 18 Ekim 1902 tarihinde Şeyhülislam Mehmet Cemalettin Efendi'nin *işâret-i 'aliyyeleri mucibince* Mehmet Sadık Efendi'ye ibtidâ-yı hâriç Edirne müderrisliği ruusu tevcih edildi.¹⁴³ Başarılı hizmetine ödül olarak ruusu 1 Ağustos 1904 tarihinde hareket-i harice yükseltildi.¹⁴⁴ Müderrislik maaşına 7 Kasım 1909 tarihinde 50 kuruş zam yapıldı. 14 Kasım 1909 tarihinden itibaren 200 kuruş maaş aldı.¹⁴⁵ 7 Ekim 1916 tarihinde musıla-ı sahn-ı Edirne, 30 Nisan 1917 tarihinde İzmir paye-i mücerredü verildi.¹⁴⁶ Bu arada talebesinin sayısı arttığı için Ağa Camii Medresesine taşındı. Derslerini bu medresede verdi. 10 Mart 1918 tarihi itibarıyla müftülükle birlikte 200 kuruş maaşla Ağa Camii Medresesinde müderrisliğe devam etmekteydi.¹⁴⁷

Mehmet Sadık Efendi müderrislik ve müftülük yaparken telif eserler de yazdı. *Mevâ'iz-i Dîniyye* ve *Fevâ'id-i İslâmiyye Mecmu'ası* isimliyle telif ettiği dört ciltlik eserinin ilk iki cildini 1912 yılında İzmir'de yayınladı.¹⁴⁸ Kayıtlara göre diğer iki cildi de basıma hazırdı.¹⁴⁹ 2500 sayfa ve dört cilt şeklinde kaleme aldığı '*Âlem-i İslâm Cihād-ı Ekber* isimli eserinin birinci cildini üç cüze ayırdı. İlk cüzünü 1923 yılında yayımladı.¹⁵⁰ Bir diğer eseri *Veżâ'if-i Mühimme-i İslâmiyye* idi.¹⁵¹ Ayrıca yazma hâlinde Milas Tarihçesi isimli bir eseri daha vardır.¹⁵²

4.3. Müftülüğü

Milas ahali 11 Ağustos 1911 tarihinde tanzim ederek mühürlediği intihapnamede ilmi ve ahlaki meziyeti aşikâr, İstanbul'dan icazetnameli Ağa Camii Müderrisi Mehmet Sadık

birinci ve ikinci ciltlerini de ekledi. Milas kaymakamı tercüme-i hâl varakasını tasdik etti. *Aşhâb-ı hüsn-i hâl ve evvâr ve erbâb-ı liyâkat ve iktidârdan* olduğunu belirtti (İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 2).

¹⁴⁰ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 4, lef 6.

¹⁴¹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 4; İstanbul Müftülüğü (İSTM), *Meşihat Arşivi Defterleri (MŞH. DFT2.d)*, nr. 1969, 7; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (DH. MKT)*, 560/7, 10 Cemaziyelevvel 1320 (15 Ağustos 1902), lef 1, s. 4.

¹⁴² İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 2, lef 15.

¹⁴³ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 4, lef 6.

¹⁴⁴ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 1, lef 2, lef 4, lef 6.

¹⁴⁵ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 2, lef 15.

¹⁴⁶ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 23; İSTM, *MŞH. DFT2.d*, nr. 1961, 177.

¹⁴⁷ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 21.

¹⁴⁸ Milaslı Durmuşzade Hafız Mehmed Sadık, *Mevâ'iz-i Dîniyye ve Fevâ'id-i İslâmiyye Mecmu'ası* I-II (İzmir, 1328).

¹⁴⁹ İSTM, *MŞH. SAİD*, 142/19, lef 2.

¹⁵⁰ Milaslı Durmuşzade Hafız Mehmed Sadık, *'Âlem-i İslâm Cihād-ı Ekber* 1/1 (İstanbul: Çağaloğlu Amedî Matbaası, 1339-1342), 197.

¹⁵¹ Ahmet Sinan Kara, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları" (Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi, 2011), 187.

¹⁵² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, haz. M. A. Yekta Saraç (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayını, 2016), 1112; Yurdal Demirel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Yerel Tarih Çalışmaları ve Yerel Tarih Yazarı Olarak Muallimler", *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler 1-5 Ekim 2018*, VII, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 682.

Efendi'nin müftülüğe tayinini öneren görüşünü beyan etti. Milas mahalle ve çevre köylerinden çok sayıda kişinin mühürlediği intihapname 2 Ekim 1911 tarihinde kaymakamlığa takdim edildi.¹⁵³ Kaza idare meclisi 8 Ekim 1911 tarihinde başkan kaymakam, tabii azalar naip, mal müdürü, tahrirat kâtibi ve iki seçilmiş azanın katılımıyla konuyu görüştü. İki Müslim aza, Musevi hahambaşı vekili ve Rum metropolit vekili toplantıya katılmadı. Musevi hahambaşı vekili Mekri'de olması, Rum metropolit vekili mazereti sebebiyle toplantıda yer almadı. Toplantıya katılmayan iki Müslim aza mazeret beyan etmedi. Kaza idare meclisi, intihapnamede azledilen müftü Mehmet Rüşdü Efendi'nin yerine Ağa Camii Medresesi Müderrisi Mehmet Sadık Efendi'nin atanmasının istendiğini, güzel ahlaklı ve ilmî bakımdan iktidar sahibi olması sebebiyle Mehmet Sadık Efendi'nin akranına üstün görüldüğünü, seçimin tasvip edildiğini tanzim ettiği mazbatada beyan etti. Milas naibi seçime tüm ahalinin dâhil edilmediğini gerekçe göstererek karara katılmadı. Muhalif kararına seçimin köy ve mahalle ihtiyar heyetleri vasıtasıyla tüm kazaya teşmil edilmesi gerektiğini gerekçe gösterdi.¹⁵⁴ Milas kaymakamlığı 8 Ekim 1911 tarihinde Menteşe Mutasarrıflığına, Mehmet Rüşdü Efendi'nin yerine diğerinin seçilmesi amacıyla Kaza İdare Meclisi ve belediye meclisi azalarıyla eşraf ve muhtarlardan oluşan bir seçim komisyonu (heyet-i müntehabe) kurulduğunu, 14 Eylül 1911 tarihinde belediyede seçim yapıldığını, ancak sonuç alınmadığını, bunun üzerine ahaliye intihapname yapmaları tavsiye edildiğini, sadece Mehmet Sadık Efendi hakkında intihapname düzenlendiğini, Kaza İdare Meclisinde seçimin tasvip edildiğini, tanzim edilen Kaza İdare Meclisi mazbatasını ile intihapnamenin gereği yapılmak üzere Aydın Vilayetine gönderilmesi için takdim edildiğini bildirdi.¹⁵⁵ Menteşe Mutasarrıflığı, Aydın Vilayetine; Aydın Vilayeti, Şeyhülislamla bilgi verdi. Neticede Mehmet Sadık Efendi Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiyenin 921 numaralı ve 5 Kasım 1911 tarihli kararı üzerine 400 kuruş maaşla müftü tayin edildi.¹⁵⁶

5 Kasım 1911 tarihli Şeyhülislamlık menşurunda intihapname, Kaza İdare Meclisi mazbatasını ve Menteşe Mutasarrıflığının tahriratu üzerine Milas müftüsü tayin edildiği, Hanefî fıkhî kitaplarına göre fetva vermesi, imzalarını Milas müftüsü olarak atması gerektiği belirtildi.¹⁵⁷ Mehmet Sadık Efendi görevine 7 Aralık 1911 tarihinde başladı.¹⁵⁸ Aydın Vilayeti 7 Ocak 1912 tarihinde Şeyhülislamla görevine başladığını bildirdi.¹⁵⁹ Müderrislikle müftülüğü birlikte yaptı.

Mehmet Sadık Efendi Balkan Harbi başladığında Aydın Vilayetinde cihada katılmaları hususunda ahaliye vaaz ve nasihatte bulunmak istediğine dair Harbiye Nezaretine istidaname takdim etti. Harbiye Nezareti gereğini Şeyhülislamla bildirdi. Şeyhülislamlık istidanamesini takdire değer buldu. Ancak Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiye 26 Aralık 1912 tarihinde buna gerek olmadığına karar verdi.¹⁶⁰ Maaşı 17 Ağustos 1914 tarihinde yine 400 kuruştü.¹⁶¹ 1 Nisan 1918 tarihinde maaşına 200 kuruş zam yapıldı. Böylece maaşı 600 kuruşa yükseldi. Ayrıca 200 kuruş müderrislik maaşı vardı.¹⁶²

4.4. Diğer Görevleri

Mehmet Sadık Efendi, asli sorumluluğu olan müderrislik ve müftülük görevleri yanı sıra vaizlik, Kaza Maarif Komisyonu azalığı ve mekteplerin yıl sonu imtihan komisyonları azalığı görevlerinde de bulundu.

¹⁵³ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 8.

¹⁵⁴ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 10.

¹⁵⁵ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 9.

¹⁵⁶ İSTM, MŞH. DFT2.d, nr. 1970, 40; İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 12, lef 13; İSTM, MŞH. DFT1.d, nr. 64, 94.

¹⁵⁷ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 6.

¹⁵⁸ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 2.

¹⁵⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 13.

¹⁶⁰ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 13.

¹⁶¹ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 15.

¹⁶² İSTM, MŞH. DFT2.d, nr. 1961, 177.

Milas kasabasında Gazi Ahmet Bey'in bina ve inşa ettiği Cami-i Kebirin beş akçe yevmiye ile görev yapan vaizi Şeyh Muhiyyiddin Efendi 1904 yılında vefat etmişti. Dolayısıyla kadrosu boşa çıkmıştı. Evladı olmadığı gibi torunları Mehmet Fahri Efendi ile Mustafa Fehim Efendi'nin ehil olmadığı da anlaşıldı. Kendileri de vaizlik iddiasında bulunmadı. Usulen yapılan imtihanında Mehmet Sadık Efendi'nin ehil olduğu görüldü. Vaizliğe tayini Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bildirildi. Evrakın havale edildiği cihât kalemi, Gazi Ahmet Bey Camii Vakfıyla hademesinin mevcut ve kayıtlı olduğunu, ancak evrakta vaizliğe dair kayda rastlanmadığını beyan etti. Kuyud-ı Defter-i Hakani, vakıftan almak üzere günlük beş akçe vazife ile vaizlik ve nâsihliğin Şeyh Muhiyyiddin Efendi üzerinde olduğunu derkenar etti. Mahkeme-i teftiş, defter-i hakanide kayıtlı evkafın yazılı cihetleri için cihât kalemine kaydedilmek suretiyle berat verilmekte olduğunu belirtti. Vaizliğin cihât kalemine kaydedilerek Mehmet Sadık Efendi'ye verilmesi için ilam tanzim etti. Şeyhülislam ilamı *işâret-i 'aliyye* ile tasdik etti. Şeyhülislamlık, tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine gereğini bildirdi. Evkaf-ı Hümayun Nezareti telhis ile gereğini Sadarete arz etti. Neticede Sadrazamın arz tezkiresi üzerine çıkan irade-i seniyye ile vaizliğe 7 Eylül 1904 tarihinden itibaren Mehmet Sadık Efendi atandı. Beratı 11 Ekim 1904 tarihinde Divan-ı Hümayun Kaleminden verildi.¹⁶³ Görevine başlayan Mehmet Sadık Efendi tahsisatı verilmediği için vaizlik ücreti alamadı.¹⁶⁴

Mehmet Sadık Efendi 1900 yılından itibaren kaza maarif komisyonunda azalık yaptı. 16 Temmuz 1910 tarihi itibarıyla azalığa devam etmekteydi.¹⁶⁵ 1901 yılında Kaza Maarif Komisyonu başkanı müftü Mehmet Rüşdü Efendi, üyeleri Ethem Efendi, Ali Rıza Efendi, Nuri Efendi, Şerif Efendi, Yusuf Efendi ve Mehmet Sadık Efendi idi.¹⁶⁶ 1908 yılında komisyon başkanı Mehmet Hulusi Efendi, azaları mal müdürü İbrahim Efendi, erkek rüştiye mektebi muallim-i evveli Mehmet Şerif Efendi, telgraf müdürü Nuri Efendi, Rıza Efendi, Mehmet Sadık Efendi, Hüseyin Efendi ve kâtibi Hafız Emin Efendi idi.¹⁶⁷ Ancak Mehmet Sadık Efendi'nin bu komisyondaki görevi nedeniyle suçlandığı görülmüştür. Ahmetçavuş Mahallesinden Mehmet Alizade Bahaaddin Efendi 17 Ekim 1911 tarihinde Şeyhülislamlığa gönderdiği ihbarnamede maarif komisyonu azası Mehmet Sadık Efendi'nin komisyon başkanı ve diğer azalarla birlikte maarıftan zimmet suçu işlediğini, maarıf adına yaptığı kasaplıktan ve maarıfin daimî gelirlerinden ihtilasının yapılan müracaat üzerine mülkiye müfettişi Ali Seydi Bey tarafından icra edilen tahkikatta ortaya çıkarıldığını, Ali Seydi Bey'in emriyle maarıf defterlerinin mühürlendiğini, maarıfe ihaneti sebebiyle yargılanması gerektiğini beyan etti. İhbarnamenin 25 Ekim 1911 tarihinde havale edildiği Memurin Kalemi Müdüriyeti 29 Ekim 1911 tarihinde iddiaların dikkate değer olduğunu, araştırılarak neticenin bildirilmesine dair Aydın Vilayetine tahrirat yazılması gerektiğini belirtti.¹⁶⁸ Ancak bu suçlamanın sonucu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

Mehmet Sadık Efendi iptidai mektepleri ve erkek rüştiye mektebi yıl sonu imtihanlarında mümeyyiz heyetinde aza olarak da görev aldı. Temmuz 1900 tarihinde yapılan iptidai mektebi yıl sonu imtihanı mümeyyiz heyetinde azaydı. Heyetteki diğer azalar Ahmet Cevdet Efendi, Hasan Hüsnü Efendi, Mehmet Emin Efendi ve muallim Mehmet Tevfik Efendi idi. Erkek rüştiye mektebinin Temmuz 1903 tarihinde yapılan yıl sonu imtihanında da mümeyyiz heyeti üyesiydi. Heyetteki diğer üyeler muallim-i evvel Mehmet Şerif Efendi, Ahmet Cevdet Efendi, Salih Cemil Efendi, Hasan Hilmi Efendi ve Emin Zeki Efendi idi.¹⁶⁹

¹⁶³ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 4, lef 6.

¹⁶⁴ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 2.

¹⁶⁵ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 1.

¹⁶⁶ 1902-1903 / H 1320 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 22, 416.

¹⁶⁷ 1908/1909 / H 1326 Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 25, 728.

¹⁶⁸ İSTM, MŞH. SAİD, 142/19, lef 11.

¹⁶⁹ İSTM, MŞH. SAİD, 142/21, lef 2.

Sonuç

19. yüzyılda kazalarda ilmiye sınıfı, kaza yetkisini kullanan kadı / naip, tedris hizmeti veren müderris ve ifta yetkisini kullanan müftü ile hizmet vermeye devam etti. Milas kazasında da ilmiye sınıfını kadılar, müderrisler ve müftüler temsil etti. Milas kazasında 19. yüzyılda müftülerin görev süreleri tedricen uzadı. II. Mahmud döneminde görev süreleri nispeten daha kısaydı. Aynı kişinin farklı tarihlerde üç defa müftü atandığı görüldü. Tanzimat Dönemi'nde öncesine göre daha uzun süre görev yaptılar. Abdullah Efendi on beş yıldan fazla, Şeyh Ahmet Efendi on yedi yıl müftülük yaptı. II. Abdülhamit döneminde Süleyman Efendi ve Mehmet Rüşdü Efendi uzun süre görev yaptı. Hafız Osman Efendi'nin görevi vefatı sebebiyle çok kısa sürdü. II. Mahmud döneminde müftü değişikliklerinde olumsuz hareket ve icraatlar ağırlıklı etkili oldu. Sonraki dönemlerde müftü değişikliklerinde vefatlar daha etkiliydi. Müftü azil ve tayinlerinde Şeyhülislamlık, ahali mahzarlarında, kadı ilamlarında dile getirilen mahallî talepleri genelde dikkate aldı. Kazada görev yapan müftüler 1910 yılına kadar maaş almadı.

Mehmet Rüşdü Efendi 30 Mart 1891-28 Temmuz 1911 tarihleri arasında, Mehmet Sadık Efendi 5 Kasım 1911 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar görev yaptı. Her ikisi Milas doğumlu, İstanbul'dan icazetnameli ve müderristi. Müderrislikle müftülüğü birlikte yaptılar. Mehmet Rüşdü Efendi'nin aksine Mehmet Sadık Efendi Erkek Rüştüye Mektebi mezunuydu. Tahsiline medresede devam etti. Her ikisi ahali tarafından seçildi. Şeyhülislamın *işaret-i aliyyesi* üzerine menşurla atandılar. Mehmet Rüşdü Efendi müftülük ve müderrislik yanında Kaza İdare Meclisi tabii azalığı, şeriye mahkemesi vekilliği, maarif komisyonu reisliği, evkaf memuru vekilliği, tahrir-i nüfus komisyonu reisliği, belediye reisi vekilliği gibi ilave görevler yaptı. Ahalinin sorunlarını merkezî idareye iletmede aracılık rolü üstlendi. Azlinde daha sonra iftira olduğu anlaşılan iddialar etkili oldu. Mehmet Sadık Efendi de müftülük ve müderrislik yanında vaizlik, maarif komisyonu azalığı, iptidai ve rüştiye mektepleri yıl sonu imtihanlarında mümeyyiz heyeti azalığı yaptı. Mehmet Rüşdü Efendi'nin aksine Mehmet Sadık Efendi telif eser sahibiydi. Her ikisi yaygın kanının aksine modernleşme sürecinde kaza idaresinde asli görevleri yanında önemli işlevler yerine getirdi.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO), 266/19885, 13 Safer 1311 (26 Ağustos 1893); 266/19877, 13 Safer 1311 (26 Ağustos 1893).

Cevdet Dâhiliye (C. DH), 312/15576, 10 Receb 1256 (7 Eylül 1840).

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (DH. MKT), 560/7, 10 Cemaziyelevvel 1320 (15 Ağustos 1902).

Evkaf-ı Hümayun Nezareti Evkaf Defterleri (EV.d), nr. 18971, nr. 16782.

İrade Dâhiliye (İ. DH), 646/44934, 17 Zilhicce 1288 (27 Şubat 1872).

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 133/5692, 30 Muharrem 1284 (3 Haziran 1867).

Maliye Nezareti Masarifat Muhasebeciliği Defterleri (ML. MSF.d.), nr. 15743, nr. 6860.

Maliye Nezareti Mektubî Kalemi Defterleri (ML. MKT.d.), nr. 33.

Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 81/100, 11 Safer 1311 (24 Ağustos 1893).

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İSTM. MŞH)

Ulema Sicil Dosyaları (MŞH. SAİD), 142/19, 142/21, 84/5, 93/4.

Meşihat Arşivi Defterleri (MŞH. DFT1.d), nr. 35, nr. 36, nr. 58, nr. 64.

Meşihat Arşivi Defterleri (MŞH. DFT2.d), nr. 1961, nr. 1969, nr. 1970.

Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Defa 23, Defa 24, Defa 26, Defa 29, Defa 36.

Salname-i Vilayet-i Aydın Defa 1, Defa 6, Defa 8, Defa 9, Defa 10, Defa 11, Defa 12, Defa 14, Defa 15, Defa 16, Defa 17, Defa 18, Defa 21, Defa 22, Defa 23, Defa 24, Defa 25.

Mevzuat

“29 Şevval 1287/22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi”, *Düstur* 1/1, Matbaa-ı Amire, 1289, 625-651.

“7 Cemaziyelahir 1281/7 Kasım 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi”, *Düstur* 1/1, Matbaa-ı Amire, 1289, 608-624.

“Taşralarda Kain Bilcümle Evkaf-ı Şerifenin Cihat-ı İdaresiyle Evkaf Müdürlerinin Harekât ve İcraatı Hakkında Yedlerinde Bulunan Atik Layıhanın Badezin Hükmü Cari Olmamak Üzere Bu kere Dokuz Fasıl ve Elli Altı Bendi Şamil Kaleme Alınan Nizamname Layıhası”, *Düstur* 1/2, Matbaa-ı Amire, 1289, 146-169.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Adak, Ufuk. “Doğu Akdeniz’de Salgın Hastalıklarla Mücadele: Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi” *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* VII/2 (2021): 131-156.

Adıyke, Nuri. “XIX. Yüzyılda Milas’ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi” Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994.

Adsoy, Şerefettin. “Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi’nde Bulunan Mantık ve Felsefe’ye Dair Yazma Eserler” *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 2/1 (2016): 45-70.

Akgündüz, Ahmet. “Dürerü’l-Hükkâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10 (1994): 27-28.

Akiba, Jun. “A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late Ottoman Empire” *Turcica* 35 (2003): 125-163.

Akiba, Jun. “From *Kadı* to *Naib*: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period” *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*. I, eds. Colin Imber and Keiko Kiyotaki (London/New York: I. B. Tauris, 2005), 43-60.

Akiba, Jun. “Kadılık Teşkilâtında Tanzimat’ın Uygulanması: 1840 Tarihli Ta’lîmnâme-i Hükkâm” *Osmanlı Araştırmaları* XXIX (2007): 9-40.

Akiba, Jun. “Muallimhane-i Nüvvab’dan Mekteb-i Kuzat’a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni” *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*. ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 13-29.

Akiba, Jun. “Sharīa Judges in the Ottoman Nizāmiye Courts, (1864-1908)” *Osmanlı Araştırmaları* LI (2018): 209-237.

Altuntaş, Zeynep. “Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.

- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 245-247.
- Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. III. haz. M. A. Yekta Saraç. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayını, 2016.
- Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*. İstanbul: Birey Yayınları, 2004.
- Çakır, Mehmet. "Binâ'ü'l-Ef'âl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6 (1992): 179.
- Çakmak, Biray ve Buket Gökçeoğlu. "Milas Kazası Erkek Rüştîye Mektebi". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 25 (2016): 41-64.
- Çakmak, Biray. "Modernleşme Sürecinde Osmanlı Taşrasında İftâ': Uşak Müftüleri ve Müftü Hacı Mustafa Asım Efendi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/1 (2023): 69-97.
- Demirayak, Kenan. "el-Maksûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27 (2003): 453.
- Demirel, Fatmagül. *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008.
- Demirel, Yurdal. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Yerel Tarih Çalışmaları ve Yerel Tarih Yazarı Olarak Muallimler" *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler 1-5 Ekim 2018*. VII, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 645-683.
- Durmuş, İsmail. "el-Avâmilü'l-Mie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4 (1991): 106-107.
- Durmuş, İsmail. "el-Emsile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 11 (1995): 166-167.
- Durmuş, İsmail. "İsferâyînî, 'İsâmüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22 (2000): 516-517.
- Durmuş, İsmail. "Kazvînî, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25 (2022): 156-157.
- Elmalı, Hüseyin. "İzhârü'l-Esrâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23 (2001): 506-507.
- Erbay, Halil İbrahim. "Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul during the Late Ottoman Period" Unpublished PhD Thesis, University of London, 2009.
- Erman, Uğur. "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri" *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016): 135-172.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Vaz'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42 (2012): 576-577.
- Güldöşüren, Arzu. "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı" Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Has, Şükrü Selim. "Mülteka'l-Ebhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31 (2020): 548-551.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Râmûzü'l-Ehâdîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34 (2007): 454-455.
- Heyd, Uriel. "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II" *Scripta Hierosolymitana* IX (1961): 63-96.

- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 25-46.
- İpşirli, Mehmet. "İşâret-i Aliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23 (2001): 423-424.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmîyesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Kara, Ahmet Sinan. "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları" Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Kaya, Mahmut. "Kasîdetü'l-Bürde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24 (2001): 568-569.
- Kaya, Mahmut. "Tasavvur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40 (2011): 126-127.
- Keleş, Erdoğan ve Özgür Erdiñç. "Sultan II. Mahmud'un Orduda Yaptığı Reformlara Menteşe Sancığının Katkısı (1826-1839)" *OTAM* 50 (2021): 171-206.
- Kenanoğlu, M. Macit. "Nizâmiye Mahkemeleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 33 (2007): 185-188.
- Kılıç, Atabey. "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-ı Sıbyân" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1 (2006): 66-77.
- Kılıç, Atabey. "Manzum Sözlüklerimizden Sübha-ı Sıbyân Şerhi "Hediyetü'l-İhvân"" *Turkish Studies International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turcic* 1/1 (2006): 13-23.
- Kılıç, Hulusi. "el-Kâfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24 (2001): 153-154.
- Kırmızı, Abdülhamit. "19. Yüzyılı Laiksizleştirmek: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları" *Cogito* 94 (2019): 1-17.
- Kırmızı, Abdülhamit. "Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat" *Sahn-ı Semân'dan Darülfünûn'a, Sahn-ı Semân'dan Darülfünûn'a XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 31-71.
- Koca, Ferhat. "el-Ferâ'izü's-Sirâciyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 12 (1995): 367-368.
- Koca, Ferhat. "Menârü'l-Envâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 118-119.
- Koca, Ferhat. "Mir'âtü'l-Usûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 148.
- Koyuncu, Nuran. "Hukuk Mektebinin Doğuşu" *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XVI/3 (2012): 163-186.
- Kuru, Selim Sırrı. "Sünbülzâde Vehbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38 (2010): 140-141.
- Kushner, David. "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1839-1918)" *Turcica* 19 (1987): 51-74.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Neşriyatı, 1994.
- Milaslı Durmuşzade Hafız Mehmed Sadık. *Âlem-i İslâm Cihâd-ı Ekber*. 1/1. İstanbul: Çağaloğlu Amedi Matbaası, 1339-1342.

- Milaslı Durmuşzade Hafız Mehmed Sadık. *Mevâ'iz-i Dîniyye ve Fevâ'id-i İslâmiye Mecmu'ası*. I-II. İzmir, 1328.
- Özli, Muzaffer. "Osmanlı Âlimlerinden Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ b. Hasan el-Aydîni'nin Hayatı ve Eserleri" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010): 253-263.
- Rubin, Avi. *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Sinanoğlu, Mustafa. "el-Mevâkîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 422-424.
- Sürücü, Muhammed Salih. "Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye" İnceleme ve Değerlendirme" *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (Aralık 2019): 557-590.
- Tala, Murat. "Mecâz Problemi Olarak Alâka: Antâkî'nin el-'Alâka'sı Bağlamında Bir Bakış" *marife* 19/2 (2019): 661-680.
- Ünsal, Mehmet Fadıl. "'İsâmuddîn el-İsferâyîni'nin Şerhu'l-'Isâm li'i-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi" Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır Üniversitesi, 2015.
- Yakut, Esra. "Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler" *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2003): 33-54.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Mızraklı İlmihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020): 5-6.
- Yazıcı, Tahsin. "Gülistân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 14 (1996): 240-241.
- Yazıcı, Tahsin. "Hâfız-ı Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15 (1997): 103-106.
- Yurdakul, İlhami. *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.